

De Wet op de Kerkgenootschappen van 10 september 1853

© Dr. M.J. Aalders

Eerder gepubliceerd in J. Vree en G.J. Schutte, *Om de toekomst van het protestantse vaderland* (Zoetermeer 1998) 91-127). Ten opzichte van die uitgave is er sprake van enkele formele correcties. Verder is de tekst gescand en vervolgens omgezet, hetgeen fouten met zich mee kan brengen.

Inleiding

De *Grondwet* van 1848 stond wat betreft het hoofdstuk over de godsdienst in het teken van de scheiding van kerk en staat: een volkomen vrijheid voor ieder om zijn geloof te belijden (inclusief vrijheid van godsdienstoefening); geen inmenging van de Koning in kerkelijke zaken, en afschaffing van het recht van placet.¹ ‘In alles’ zo vat Schokking de betekenis van deze *Grondwet* op dit punt samen, ‘wat tot het eigen gebied der Kerk behoort zou deze, zonder van voorafgaande goedkeuring der Regeering afhankelijk te zijn, vrij kunnen besluiten en handelen.’² Als gevolg hiervan kwam er tijdens het Ministerie Thorbecke (1849-1853) vaart in de onderhandelingen over het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie.³ De aankondiging daarvan leidde in april 1853 achtereenvolgens tot een storm van protest, de val van het Kabinet Thorbecke en de komst van het Ministerie Van Hall. Om de rust te doen weerkeren, kwam dit Ministerie in juli 1853 met een *Wet op de Kerkgenootschappen*. Aan deze wet kleefde sedert haar ontstaan het odium van onbenulligheid.⁴ Dat is op zich geen reden hieraan in een bundel over 1848 geen aandacht te schenken. Integendeel. Zo'n oordeel prikkelt de nieuwsgierigheid en daagt uit tot hernieuwde bezinning. Daartoe wil dit artikel uitnodigen.

1796 en verder

De scheiding van kerk en staat, en daarmee de gelijkberechtiging van alle kerkgenootschappen, was een van de programmapunten van 1795. De eerste decennia van de negentiende eeuw stonden echter in het teken van de reactie. Daarbij ging het er niet zozeer om de vrijheid van godsdienst in te perken of om het bevoorrechten van het ene kerkgenootschap boven het andere, als wel om de godsdienst, voor zover die kerkelijke vormen kreeg, onder controle van de Staat te houden.⁵ Het *Algemeen Reglement (1816)* van de Nederlandse Hervormde Kerk getuigt van deze mentaliteit, evenals de grote rol die er voor de Departementen van Eredienst was weggelegd. Van een scheiding van kerk en staat was geen sprake. De staat had een forse greep op het kerkelijk leven, forser dan wellicht eeuwenlang het geval was geweest.⁶ De protestantse kerken (met uitzondering van de doopsgezinden) kregen een nieuw reglement, de verhouding tussen de staat en de Rooms-katholieke Kerk moest geregeld worden in een Concordaat. Pogingen daartoe liepen vast, onder meer op protesten van protestantse Nederlanders: als de protestantse kerken zo door de overheid aan banden werden gelegd, dan ook de Rooms-katholieke Kerk.⁷ Ondanks herhaalde pogingen veranderde er voor de katholieken dus niets: Nederland bleef missiegebied en werd vanuit Rome bestuurd. In maatschappelijk opzicht veranderde er evenmin veel: tot ver in de negentiende eeuw zouden de katholieken bijvoorbeeld in het ambtenarenapparaat ondervertegenwoordigd zijn.

Na de tijd van reactie klonk in de loop van het vierde decennium de roep om een verdergaan de scheiding van Kerk en Staat steeds duidelijker, en in het verlengde daarvan de roep om een werkelijke gelijkstelling van protestanten en rooms-katholieken. In het politieke krachtenveld speelde J.R. Thorbecke een belangrijke rol, uiteindelijk gesteund door Koning Willem II en katholieke

Kamerleden. Als gevolg daarvan kreeg Nederland in 1848 een nieuwe grondwet. Maatschappelijk gezien was er sprake van een toenemende profilering van het katholieke volksdeel. C. Broere bijvoorbeeld, hoogleraar aan het seminarie te Warmond, bestreed in een schier eindeloze reeks artikelen de goed verkopende kerkgeschiedenis van B. ter Haar, *De geschiedenis der kerkhervorming*, voor het eerst verschenen in 1842.⁸ Anderen, als Judocus Smits en C.W Cramer, reageerden hun woede en onmacht af in de hun ter beschikking staande persorganen.⁹

Het herstel der hiërarchie

Noord-Nederlandse katholieken namen in 1847 het initiatief tot een adres aan Pius IX om tot het herstel van de hiërarchie in Nederland te komen. Deze actie staat bekend als het 'lekenrequest'. Hoewel het beoogde doel niet werd bereikt, is intern de discussie nu definitief op gang gekomen. Hoeveel daarvan toen reeds bij de buitenwacht bekend was, is onduidelijk. Bekend is het woord van Zwijsen, dat men in Nederland veel gedaan kon krijgen, mits het maar in stilte gebeurde.¹⁰ '1848' verschaftte in ieder geval nieuwe constitutionele mogelijkheden. En in 1850 kwam de zaak in de openbaarheid, toen Minister van Buitenlandse Zaken H. van Sonsbeek, die tevens het Departement voor rooms-katholieke Eredienst bestuurdde, op Kamervragen van J.L.A. Luyben antwoordde dat de regering de Heilige Stoel niets in de weg zou leggen - men kon natuurlijk niet anders sinds 1848 -, ja zelfs een normaal bisschoppelijk bestuur zou toejuichen.¹¹ In april 1851 volgde een nieuw verzoek aan Rome, nu van de bisschoppen en de apostolische vicarissen. Er volgden onderhandelingen tussen Rome en de Nederlandse regering. In 1852 ging deze laatste akkoord met de wensen van de Heilige Stoel, mits zij geheel ontslagen zou worden van de verplichtingen die voortvloeiden uit het nooit geratificeerde maar ook nooit opgezegde concordaat van 1827.¹² Met de ondertekening van de pauselijke bul *Ex qua die arcano* (gedateerd 4 maart 1853) op 18 maart 1853 was het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in Nederland een feit. Johannes Zwijsen werd de nieuwe aartsbisschop van Utrecht. Andere bisschopszetels werden gevestigd in Haarlem (F. van Vree), 's Hertogenbosch (Zwijsen, die resideerde in Haaren), Breda (van Hooydonk) en Roermond (A. Paredis). Op 29 april berichtte de pauselijke nuntius Mgr. C. Belgrado a aan de regering dat de bisschoppen geïnstalleerd waren.

Reactie

Ondertussen was Nederland in rep en roer. De emoties aan protestantse zijde liepen zo hoog op dat het niet bij een politiek protest bleef. Rooms-katholieke 'medelanders' werden heel concreet en heel lijfelijk getroffen. Sommigen vreesden zelfs een burgeroorlog.¹³

Bezwaren

De weerstand tegen het herstel der hiërarchie zocht en vond een uitweg toen bleek dat de regering, ondanks een uitdrukkelijk verzoek daartoe aan de Paus, niet tevoren op de hoogte gesteld was van de tekst van de pauselijke *breve* waarin het herstel van de hiërarchie werd aangekondigd noch van de invoeringsdatum van de hiërarchie. Daarbij kwam dat in de *Times* van 24 maart het bericht was opgenomen dat het herstel van de hiërarchie had plaatsgevonden *op verzoek van* de Nederlandse regering. Dat laatste was pertinent onjuist. Integendeel, de regering had juist gewacht op stappen van Rome. Over het eerste punt is nog in 1854 veel te doen geweest. De voormalige regering Thorbecke hield bij hoog en bij laag vol dat zij niet van te voren op de hoogte was gesteld, de pauselijke nuntius daarentegen beweerde dat hij zulks wel had gedaan. Het staat nu wel vast dat deze laatste, mgr. Belgrado, hierin een kwalijke rol heeft gespeeld: hij wilde zelf aartsbisschop worden en vreesde dat, indien van te voren bekend werd gemaakt dat de zetel van de aartsbisschop te Utrecht zou worden

gevestigd, de zaak opnieuw op de lange baan zou worden geschoven. Hij had er alle belang bij de regering voor een fait accompli te stellen.¹⁴ In de *breve*¹⁵ en in de daarop volgende *allocutie*¹⁶ (waarin de Paus aan het college van kardinalen zijn plannen uiteen zette) riepen bovendien enkele zinsneden veel weerstand op. Zo was er sprake van ‘regiones Hollandiae et Brabantiae’, alsof er na 1813 niet een geheel nieuwe politieke situatie was ontstaan. Ook kwamen er zinnen in voor als ‘calvinianae haeresis furor ac glador’ (het zwaard en de woede van de Calvinistische ketterij). Hoewel Pius IX deze zin gewijzigd had in ‘calvinianae haeresis’, klaarblijkelijk omdat hij beseftte dat de eerst gekozen formulering wel wat erg ferm was, was de eerste versie van de drukpersen gerold en reeds verzonden naar de verschillende hoven in Europa.¹⁷ Een derde punt dat weerstand opriep was de eed die de bisschoppen voor hun wijding dienden af te leggen. Daarin kwamen de volgende woorden voor: ‘Haereticos, schismaticos et rebelles eidem Domino nostro vel successoribus praedictis pro posse persequar et impugnabo’ (Ik zal de ketters, scheurmakers en tegenstanders van onzen Heer en zijne opvolgers, zoveel als in mijn vermogen is vervolgen en bestrijden).¹⁸ *De Tijd* publiceerde al kort nadat het rumoer hierover was losgebarsten een verklaring van kardinaal Antonelli die erop neer kwam dat dit verstaan moet worden als betrekking hebbend op ‘hunne zorgvuldigheid en pogingen om de ketters van hunnen dwaling te overtuigen en hunne verzoening met de Katholieke kerk te verwerven’. Het ging om zedelijke middelen. En al spoedig was het de regering Van Hall bekend dat Rome bereid was de gewraakte woorden te laten vervallen.¹⁹ Deze verklaringen kwamen te laat en sorteerden weinig effect. Daarvoor was de onrust te groot.

De Utrechtse kerkeraad. G. W. Vreede

De kerkeraad van het zeer conservatieve Utrecht stelde 21 maart een petitie op aan het adres van de Koning en verzond deze vervolgens naar alle kerkeraden in Nederland.²⁰ Zo kwam een grote petitiebeweging op gang, die uiteindelijk meer dan 200.000 handtekeningen bevatte. Ondertussen was de pauselijke *allocutie* op 24 maart in *De Tijd* gepubliceerd, hetgeen de Utrechtse hoogleraar G.W. Vreede tot een reactie in het *Utrechtsch Dagblad* van 27 maart verlokte. Het was het eerste van een reeks artikelen, waarin Vreede zich keerde tegen het herstel der hiërarchie.²¹ In het huidige beeld van deze enerverende weken staat de petitie van de Utrechtse kerkeraad er beter op dan de artikelenreeks van Vreede. Met name Bronkhorst heeft voor de petitie een goed woordje gedaan en wijst beschuldigend naar Vreede. Maar ook de katholieke Rogier wijst Vreede aan als degene met wie de eigenlijke ophitsing begonnen is.²² De vraag is, of dat terecht is.

We vinden in de petitie onder meer de volgende gedachten verwoord: de hiërarchie is strijdig met de geest van het Nederlandse volk; Nederland was sedert de Hervorming een protestantse natie; nog leeft de herinnering aan het gestorte bloed der Vaderen; het ultramontanisme zal leiden tot strijd tegen de staat omdat het altijd en overal strijdt tegen het protestantisme.

Na 1795 en 1848 ware het in ieder geval juister geweest ultramontanisme en herstel der hiërarchie niet zo te identificeren als in dit adres gebeurde: aan het goed recht der katholieken om zichzelf te organiseren zoals zij dat wensten, kon en mocht niet worden getornd. En mocht het ooit tot daadwerkelijk ultramontanistisch gedrag dreigen te komen, dan bood de *Grondwet* voldoende waarborgen voor de vrijheid van godsdienst om dan met alle middelen te protesteren.²³

Verder valt op dat verwezen wordt naar het bloed der protestantse martelaren. De argeloze kerkganger werd weliswaar niet letterlijk de brandstapel in het vooruitzicht gesteld, maar het grenst desalniettemin aan demagogie naar dat deel van het verleden te wijzen omdat daarmee toch schrikbeelden worden opgeroepen waarvan in de negentiende eeuw, althans in Nederland, geen sprake

was. De publieke opinie werd overigens al jaren bestookt met verhalen over geloofsvervolgung in katholieke landen. Is met de verwijzing naar de brandstapel niet het sein op groen gezet voor de talloze ophitsende artikelen en vooral ook preken?²⁴ Bekende predikanten als J.J. van Oosterzee, J.J. Doedes en G. Barger overschreden in ieder geval alle grenzen.²⁵

De enige vorm van protest die redelijkerwijze mogelijk was geweest, was een verwijzing geweest naar de elf reserves die de regering had gemaakt bij de goedkeuring van het nieuwe *Algemeen Reglement* van 1852. De rooms-katholieken hadden meer vrijheid dan de hervormden. Vooral Groen van Prinsterer en Vreede hebben daarop gewezen, maar voor zover mij bekend is daartegen nooit openlijk, in de vorm van een adres, geprotesteerd. Iedere andere inhoud van het protest had toen veroordeeld moeten worden. Dat gebeurde onder meer door L.S.P. Meyboom, C.E. van Koetsveld, en in een om zijn gematigde toon veelgeprezen herderlijke brief van de Algemene Synodale Commissie.²⁶

De artikelen van Vreede riepen een stroom van instemmende of afwijzende reacties op. Vreede, die een weinig belijnd geloof had, behoorde tot de 'conservatief-liberale' middengroep, die van mening was dat de veranderingen in de samenleving door Thorbecke te snel werden doorgevoerd. Hij was weliswaar niet tegen de invoering van de hiërarchie, maar meende dat de regering onvoldoende de nationale zelfstandigheid en de onafhankelijkheid van Nederland had gehonoreerd. Zou dit, in vergelijking met België, grote aantal bisschoppen zich niet ontwikkelen tot een staat in de staat?²⁷ Bij Vreede heerste de angst voor het ultramontanisme. Heeft de regering ons land daaraan niet prijsgegeven?²⁸ Vandaar dat hij zich onder meer afvroeg op welke wijze de regering er voor zou waken dat alle kerkgenootschappen zich zouden houden binnen de palen van de gehoorzaamheid aan de wetten van de staat, zoals de *Grondwet* bepaalde.²⁹ Verder drong hij aan op openbaarmaking van alle uitgewisselde diplomatieke stukken.³⁰ Van religieuze bezwaren was bij Vreede geen sprake en aan de petitiebeweging nam hij dan ook niet deel. Hij wilde het staatkundige van het religieuze scheiden.³¹

Het komt me voor dat ten aanzien van Vreede en de petitie van de Utrechtse kerkeraad het beeld enigszins genuanceerd dient te worden. De petitie was minder onschuldig, het optreden van Vreede minder opruiend en meer to the point dan wel wordt voorgesteld.

De Amsterdamse kerkeraad

In dit alles speelde ook de Amsterdamse kerkeraad een belangrijke rol. Toen namelijk bekend werd dat Koning Willem III op 15 april in Amsterdam zou zijn, ontwikkelden de protestantse kerken aldaar een koortsachtige activiteit en verzamelden in enkele dagen 50.000 handtekeningen ter ondersteuning van de Utrechtse petitie. Deze werd de Koning door ds. B. ter Haar aangeboden.³² De Koning antwoordde echter niet met de door Thorbecke opstelde bewoordingen, maar koos bewoordingen die hem waarschijnlijk waren ingegeven door zijn belangrijkste adviseur, A.G.A. van Rappard.³³ Afgaande op wat daarover op 16 april in de *Amsterdamsche Courant*, door velen gezien als een officieus regeringsorgaan³⁴, werd meegedeeld, was het antwoord onschuldig, in die zin dat het geen enkele toezegging bevatte en de *Grondwet* niet ter discussie stelde.³⁵ Staatsraad J. van Iddekinge, bij de aanbieding van het adres aanwezig³⁶, schreef echter op 16 april aan minister Van Bosse een samenvatting van de toespraak van de Koning, volgens welke samenvatting de Koning verklaard had dat de bepalingen van de *Grondwet* 'hem de handen gebonden hadden, dat hij daarvan geen verantwoording had, daar hij in 1848 als Prins van Oranje daarover niet gekend was, die *grondwet* bij zijne troonsbeklimmen zoo had gevonden en had moeten bezweeren, en thans daardoor in deze weinig vermogt'.³⁷ Juist deze regels ontbraken aan het verslag in de *Amsterdamsche Courant*. Dat Willem III als kroonprins grote moeite had met de *Grondwet* was bekend. Hij had zich slechts met veel moeite

laten overhalen geen afstand te doen van zijn rechten op de troon. Maar omdat hij dat nu opnieuw zo sterk beklemtoonde, en bovendien afweek van de door Thorbecke aangereikte tekst, kwam de zaak politiek gezien onder spanning te staan. Willem III had zich in zijn toespraak openlijk van de *Grondwet* gedistantieerd, hetgeen nog meer reliëf krijgt indien we zijn bewoordingen leggen naast die van Thorbecke. Deze had als antwoord geformuleerd: ‘dat de invoering van een bisschoppelijk bestuur over het Rooms-Katholieke kerkgenootschap hier te lande als een uitvloeisel der grondwettige kerkelijke vrijheid, *geene goedkeuring of erkenning van Uwe Majesteit behoeft* (curs. MJA), noch op de belangen van andere kerkgenootschappen of van den Staat invloed behoort te hebben; dat uwe Majesteit waakt en zal waken, dat door die invoering niemands regten worden gekrenkt; dat alzoo, bij wederzijdsche eerbiediging van ieders godsdienstige overtuiging, geen grond tot bekommering bestaat’.³⁸ Op nogal duidelijke wijze werd de Koning op zijn constitutionele plaats gezet en werd aan de protesterende protestanten duidelijk gemaakt dat er geen weg terug was. Het was klaarblijkelijk te veel gevraagd van de Koning. Thorbecke was van mening dat de toespraak van de Koning in feite het tegendeel uitdrukte van hetgeen de Raad had gewenst en dat de Raad daarin niet kon berusten.³⁹ De jarenlange spanning tussen de Koning en de ‘professor’ (zoals Willem III Thorbecke altijd noemde) werd op deze manier een uitweg geboden. Dit blijkt ook uit het feit dat de Koning nog diezelfde dag F.A. van Hall had ontboden en met hem de vorming van een nieuw kabinet besproken.⁴⁰

Klaarblijkelijk rekende de Koning erop dat Thorbecke niet zou accepteren dat hij gepasseerd was. Aldus geschiedde. Thorbecke vroeg de Koning te verklaren dat hij zich geheel en al op constitutionele basis plaatste, een verklaring die niet gegeven werd.⁴¹ Op 19 april werd aan het Ministerie Thorbecke ontslag verleend. Enkele dagen later trad het Ministerie Van Hall aan, waarin drie ministers uit het vorige kabinet zitting hadden, te weten J. Enslie, C.F. Pahud (Koloniën) en H.F.C. van Forstner van Dambenoy (Oorlog). De belangrijkste krachten in dit kabinet waren, behalve Van Hall, de eveneens gematigde liberalen D. Donker Curtius (Justitie) en G.J. van Reenen (Binnenlandse Zaken). E.C.U. van Doorn (Financien) en Forstner van Dambenoy waren de enigen die nauwe relaties onderhielden met de Groot-protestanten.⁴² De katholieke L.A. Lightenvelt werd benoemd op het Departement voor rooms-katholieke en andere erediensten. De samenstelling van dit kabinet wees al op het compromis dat uiteindelijk gevonden zou worden.

Overigens had de regering-Thorbecke krachtig geprotesteerd bij Rome, in het bijzonder tegen het aanwijzen van Utrecht als zetel van de aartsbisschop, tegen de als kwetsend ervaren uitlatingen in de *breve* en de *allocutie* en tegen het onverwachte tijdstip van de invoering. De Nederlandse gezant te Rome, A. van Liedekerke de Beaufort, werd teruggeroepen. Het naderende Kamerdebat heeft ongetwijfeld bijgedragen aan de felheid van de reactie van de regering. En bovendien was het land inmiddels in rep en roer. Thorbecke probeerde met deze reactie de oppositie de wind uit de zeilen te nemen en zo zijn regering van de ondergang te redden. Maar het optreden van Koning Willem III maakte hem dat onmogelijk.⁴³

Waardering

Het schijnt dat Ter Haar zich al kort na zijn optreden realiseerde dat hij en anderen voor de politieke tegenstanders van Thorbecke de kastanjes uit het vuur hadden gehaald.⁴⁴ ‘Door zijn optreden viel een kabinet.’ Dat is wellicht teveel gezegd, maar ook in de Staten-Generaal was men zich in 1853 zeer wel bewust van het feit dat naast religieuze ook politieke motieven van belang zijn geweest.⁴⁵ Albers gaat zelfs zover dat hij de Aprilbeweging een politieke rel noemt. Rogier en Peijnenburg sluiten zich hierbij aan.⁴⁶ Schokking daarentegen kent aan de politieke kant van de zaak slechts een kleine rol toe.⁴⁷ Ook andere protestantse auteurs hebben de neiging de religieuze kant te honoreren.⁴⁸ Het lijkt verstandig de

vraagstelling naar het primaat van religie of politiek niet over te nemen.⁴⁹ Daarvoor waren religie en politiek in die dagen te zeer met elkaar verweven. Ik noem enige punten die nader onderzoek verdienen.

Allereerst is door Van den Hout gewezen op het onderscheid tussen een sociaal-economisch en politiek element in het protestantse protest enerzijds, en een spiritueel en pedagogisch element anderzijds.⁵⁰ Het eerste vindt hij terug bij een man als de Utrechtse hoogleraar H.J. Royaards, het tweede bij P. Hofstede de Groot. Deze laatste wordt in de bekende handboeken vaak als één van de grote aanstichters van de Aprilbeweging gezien. Dat is, aldus Van den Hout, nog maar zeer de vraag. Ook Van Zuthem laat in zijn bijdrage aan deze bundel zien dat er nogal wat nuances waren binnen de verschillende antikatholieke bewegingen. Voor het onderzoek naar de Aprilbeweging rijzen er daarom vragen als: Welke protestanten keerden zich met welke motieven tegen het herstel der hiërarchie? En steunden ze daarmee per definitie de Aprilbeweging? Wordt de reeds genoemde brief van de Algemene Synodale Commissie terecht zo geroemd? Maar hoe verhoudt zich deze dan tot andere, veel antipapistischer uitlatingen van de hervormde synode en de Algemene Synodale Commissie? Kortom, de verhoudingen binnen hervormd Nederland verdienen nader onderzoek. Het is te kort door de bocht de Groningers te zien als de aanstichters van de Aprilbeweging. Althans, op basis van het huidige onderzoeksmateriaal.

De Aprilbeweging hangt nauw samen met het antipapisme.⁵¹ Ter verklaring daarvan wordt wel gewezen op de grote invloed van de bijna mythische natie-concepties, waarin historische reminiscenties een belangrijke rol speelden.⁵² Binnen die conceptie waren rooms-katholieke Nederlanders per definitie geen goede vaderlanders. Door het toegenomen rooms-katholiek zelfbewustzijn werd deze natie-conceptie sterker op de voorgrond geplaatst. Daarbij kwam dat velen nog pijn beleefden aan de Opstand in het rooms-katholieke België. Het Vaderland was in groot gevaar.⁵³ Bij iemand als Groen speelde dit element ongetwijfeld een rol. Zou het protestantse Vaderland zijn historisch gegroeide karakter kunnen behouden?⁵⁴ Bornewasser spreekt van mythen in het negentiende eeuwse antikatholicisme.⁵⁵ En als het erop aankwam, zo betoogt J. Bosmans, deden katholieken in Nederland in vaderlandsliefde niet onder voor protestanten.⁵⁶ Anderzijds geeft hij toe: 'De stellige manier waarop de katholieken de voortreffelijkheid en juistheid van hun opvattingen uitdroegen en alles wat niet katholiek was, schadelijk verklaarden voor het land, moest in een pluriforme samenleving als de Nederlandse wel de indruk bestendigen dat Nederland hun vaderland niet was ...'.⁵⁷ Ook de katholieke historicus Raedts toont aan dat de integratie van het katholieke volksdeel in de Nederlandse samenleving een langdurig proces is geweest.⁵⁸ In dit verband is het van belang aandacht te vragen voor het ultramontanisme. Iemand als Groen erkende weliswaar het recht van katholieke staatsburgers om hun godsdienst te belijden, maar worstelde met het feit dat Rome niet alleen een geestelijke, maar ook een politieke macht was. Hij was niet de enige. Was het terecht dat men het ultramontanisme vreesde? Terecht is in ieder geval dat Bronkhorst in 1953 aandacht voor deze kant van de rooms-katholieke herleving heeft gevraagd, en daarmee op een aspect van de Aprilbeweging gewezen waaraan soms te gemakkelijk voorbij wordt gegaan en dat nader onderzoek verdient.⁵⁹

Behalve aandacht voor de binnenkerkelijke verhoudingen en grondige analyse van het antipapisme vergt bestudering van de Aprilbeweging ook nieuwe aandacht voor niet-kerkelijke aspecten daarvan. Zeker was er in kerkelijke kring ook veel weerstand tegen Thorbecke vanwege andere politieke kwesties dan de hiërarchie. Maar daarmee is nog niet alles gezegd. Het Ministerie Thorbecke had zich bij conservatieve delen van de bevolking bepaald niet geliefd gemaakt. Het oude patriciaat, dat zolang een beslissend stempel op de Nederlandse samenleving had weten te drukken,

was om voor de hand liggende redenen niet onverdeeld gelukkig met de nieuwe situatie die in 1848 was ontstaan.* (zie noot 51). Rogier spreekt van een ‘diepgewortelde Thorhecke-phobie’, Boogman betoogt dat de *Grondwet* in feite te modern was voor Nederland.** (zie noot 52). Daarop moest wel reactie komen, en niet alleen uit kerkelijke kringen. Daarom is het te eenvoudig gesteld in de Aprilbeweging vooral een religieus of kerkelijk protest te zien. Hoe lagen de verhoudingen werkelijk? Welke groepen waren door de wetgeving van het Ministerie Thorbecke op de een of andere manier getroffen?

Met het optreden van Thorbecke en zijn kabinet was een nieuwe tijd aangebroken, en de verhoudingen in Nederland, zowel in politiek, maatschappelijk als godsdienstig opzicht, waren definitief gewijzigd. Dat hier reactie op kwam was te verwachten. Grote omslagen in de geschiedenis brengen altijd reactie met zich mee. En het was nog maar de vraag of de onder Thorbecke tot stand gekomen verandering blijvend zou zijn. Daarvoor was er teveel weerstand. In dit licht bezien doet men er goed aan de Aprilbeweging niet te bagatelliseren. Het ging niet om het afreageren van wat antirooms sentiment. Wat op het spel stond was het karakter van de samenleving en de richting waarin deze zich zou ontwikkelen.

Het Ministerie Van Hall

Op 26 april bood het nieuwe Ministerie de Koning zijn program aan. Daaruit blijkt dat er ‘noch over de onschendbaarheid der Grondwet, noch over het onraadzame om in die wet wijzigingen te brengen, eenige twijfel behoort te bestaan’. Men is zich bewust van het feit dat de Koning weliswaar bedenkingen heeft, maar ‘bij vernieuwing is ons Uwer Majesteits wil en begeerte gebleken om deze wet der wetten te onderhouden en te handhaven’. Ook het Ministerie denkt er niet aan in de *Grondwet* wijzigingen voor te dragen, en het ‘zal ons streven zijn om hare eerlijke uitvoering te verzekeren: eene uitvoering, waardoor zoowel de regten en vrijheden der Natie, als de regten en praerogativen der Kroon ongeschonden worden bewaard’.⁶⁰

In de *Grondwet* vindt het Ministerie echter ook aan de Koning het toezicht opgedragen, waardoor hij in staat wordt gesteld om rust en vrede in zijn Rijk te bewaren. ‘Wij gelooven, dat deze bepalingen met beleid en met de meest mogelijke onpartijdigheid moeten worden gehandhaafd, opdat elke godsdienstige belijdenis waarlijk vrij blijve, en elk kerkgenootschap gelijke bescherming geniete.’ De handhaving daarvan moet dienen om de spanningen weg te nemen en, met eerbiediging van de rechten der katholieken, ‘eene billijke bevrediging te verschaffen aan een groot gedeelte der Natie.’

De Koning ging hiermee akkoord en stemde er bovendien mee in dat deze verklaring in de *Staats-Courant* werd gepubliceerd. De volgende dag, 27 april, stond dit bericht inderdaad in de *Staats-Courant*, evenals allerlei officiële bescheiden met betrekking tot het herstel der hiërarchie. Een tijdgenoot heeft opgemerkt dat niet *alle* stukken openbaar gemaakt werden, en dat de gemaakte keuze in verband stond met de naderende verkiezingen.⁶¹ Er werden namelijk voor 17 mei verkiezingen uitgeschreven. Van Hall wilde niet regeren met een Kamer die door de liberalen werd gedomineerd.

Vanaf dat moment was het iedereen duidelijk: aan de *Grondwet* zou niet worden getornd zoals sommigen wensten⁶², maar er zou wel sprake zijn van toezicht op de kerkgenootschappen. Daarmee was de eerste winst voor de katholieken binnen, en werd de ‘hoogst opgewonden Koning’ opnieuw, maar nu door Van Hall, op zijn constitutionele plaats gezet.⁶³

Ook valt uit de beginselverklaring op te maken dat Van Hall niet voor een totale scheiding van

Kerk en Staat was. ‘De kerk is in den Staat, en moet aan dezen onderdanig zijn, maar in zichzelf en ten opzichte van alles wat alleen de Godsdienst raakt, geheel vrij en onafhankelijk’, zou hij in zijn *Herinneringen* opmerken.⁶⁴ Er moet dus ook toezicht zijn. De protestanten hebben nog hoop dat in de regeling van het toezicht aan hun wensen tegemoet zal worden gekomen.

Tenslotte valt op dat Van Hall, meer dan zijn voorganger, rekening wilde houden met de rol van de Koning. Over de vraag in hoeverre hier sprake is van een principiële koerswijziging of van strategie, kan worden gestreden.⁶⁵

Ondertussen werd de Kamer ontbonden en werden er voor 17 mei verkiezingen uitgeschreven. Deze verliepen voor de liberalen desastreus. Daaraan heeft de herleving van de pamfletten-oorlog ongetwijfeld veel bijdragen. Opnieuw zette Utrecht de toon, met de kiesvereniging *Koning en Vaderland*. De liberalen verloren vijftien zetels, de conservatieven en antirevolutionairen wonnen, zodat vanaf 14 juni conservatieven en antirevolutionairen samen drievijfde deel van de Tweede Kamer uitmaakten.

Tijdens de openingszitting op 14 juni werd door de Koning meegedeeld, dat er gewerkt werd aan een *Wet op de Kerkgenootschappen*. Doel daarvan was ‘alles te vermijden, wat verdeeldheid en scheuring tusschen de zonen van hetzelfde Vaderland zou kunnen doen ontstaan’⁶⁶.

De Wet op de Kerkgenootschappen

Met deze intentieverklaring, handhaving van orde en rust, zette ook de *Memorie van toelichting* in, gevoegd bij het ontwerp dat op 1 juli werd ingediend.⁶⁷ Toch werd er niet rechtstreeks aan het herstel der hiërarchie en de daaropvolgende moeilijkheden gerefereerd. Ter rechtvaardiging van de wet werd uitvoerig verwezen naar de juridische onduidelijkheden die voortvloeiden uit het feit dat de wet op de godsdienstige genootschappen van 18 *Germinal An X*, (8 april 1802) die in 1811 voor het hele Koninkrijk Holland van kracht werd verklaard, gehandhaafd bleef met de vestiging van het Koninkrijk der Nederlanden. Het was in feite de enige wet die hier te lande nog voor de katholieken geldig was. Voor de protestantse kerkgenootschappen werden andere wetten van kracht. De geldigheid van deze wet werd in 1827, bij de behandeling van het toen af te sluiten concordaat, nog eens bevestigd. Vandaar dat een nieuwe wet nodig was om deze wet op te heffen. Er heerste teveel twijfel over de vraag of en in hoeverre deze wet en de daaruit voortvloeiende organieke bepalingen nog rechtsgeldig waren, en bovendien waren bepalingen daaruit strijdig met de *Grondwet van 1848*.

Het moge duidelijk zijn dat het Ministerie Van Hall met behulp van deze wet uit 1802 een legitieme dekking zocht voor de beschuldiging dat het al te zeer aan het volksrumoer tegemoet wilde komen. Niet de Aprilbeweging maakte een nieuwe wetgeving nodig, maar het feit dat er rond een vroegere wet veel onduidelijkheid heerste. Dit was echter te doorzichtig. Thorbecke ging zelfs zo ver dat hij de regering er van beschuldigde ‘een kerkelijke beweging tot leus en beginsel van regeering’ te hebben verheven.⁶⁸ Dat is niet juist. Er was veel meer continuïteit met het beleid van de regering Thorbecke dan Thorbecke zelf nu wilde toegeven. Minister van Justitie Nedermeyer van Rosenthal, in 1852 belast met de leiding van het Departement van Hervormde Eredienst, had immers voor de Hervormde Kerk geenszins een volkomen vrijheid wenselijk geacht.⁶⁹ Hij en zijn liberale medestanders, die straks tegen de nieuwe *Wet op de Kerkgenootschappen* zouden stemmen, waren in hun houding niet bepaald consequent, en men doet er dan ook goed aan deze en andere kritiek op Van Hall niet alleen als principieel te kenschetsen. Persoonlijke geraaktheid heeft een veel grotere rol gespeeld in hun stemgedrag. Bij een figuur van het formaat van Thorbecke is dat een opvallende houding.⁷⁰

Het tweede dat opvalt, is dat de *Memorie van Toelichting* namens de raad van ministers ondertekend is door E.A. van Hall. De rooms-katholieke minister Lightenvelt was namelijk de dag voor de indiening van het wetsontwerp met een opdracht van het Ministerie naar Rome vertrokken. Het was een publiek geheim dat Lightenvelt grote moeite had met dit ontwerp en zelfs met aftreden had bedreigd. Nu hij buitenslands vertoefde, werd hem de verdediging van een hem niet aangenaam wetsontwerp bespaard. Bovendien kon de regering duidelijk maken dat men over sommige punten nog steeds met Rome in gesprek was. In het bijzonder de vestiging van het aartsbisdom te Utrecht lag de regering zwaar op de maag.

Over deze reis wordt nogal eens badinerend gesproken. In het geheel van de procesgang was deze reis echter van cruciaal belang. De handige Van Hall wist zo te voorkomen dat de enige katholieke minister zijn kabinet zou verlaten en hij kon bovendien goede sier maken met de te voeren onderhandelingen in Rome. Dat dit punt voor hem minder zwaar heeft gewogen dan het behoud van Lightenvelt voor zijn kabinet, laat zich niet bewijzen.⁷¹

Het wetsontwerp luidde als volgt.

Artikel 1.

Aan de onderscheidene kerkgenootschappen wordt volkomen vrijheid gelaten, zich met betrekking tot alles, wat hunne godsdienst en de uitoefening daarvan in hunnen eigenen boezem betreft te organiseren, onder de verplichting om Ons dadelijk van hunnen organisatie volledig kennis te geven en Onze goedkeuring te vragen op zoodanige bepalingen, waarvan de uitvoering niet zonder medewerking van het staatsgezag kan plaats hebben.

Artikel 2.

Wij behouden ons voor, van de bedienaren der openbare godsdienst, die vóór, bij of na de aanvaarding hunner bediening eenen eed of belofte afgelegd hebben, welke door Ons bedenkelijk voor de veiligheid van het Rijk of voor de openbare orde en rust wordt geoordeeld, te vorderen den eed van getrouwheid aan Ons en gehoorzaamheid aan de wetten van den Staat, af te leggen, binnen den termijn, door Ons te bepalen, in handen van Onze commissarissen in de provinciën, tot het afnemen daarvan door Ons gemachtigd.

Artikel 3.

Vreemdelingen worden tot het bedienen van de openbare godsdienst niet toegelaten, dan na daartoe onze toestemming te hebben verkregen.

Artikel 4.

De titulaturen in de kerkgenootschappen aan de bedienaren der openbare godsdienst toegekend, geven noch ten opzichte van het wereldlijk gezag, noch ten opzichte van andere kerkgenootschappen, eenige aanspraak, rang of voorregt. In de aanraking met het wereldlijk gezag worden die titulaturen alleen gebezigd na vermelding van den geslachtsnaam der titularissen.

Artikel 5.

De ten aanwijzing van kerkelijk gebied door kerkgenootschappen gebezigde namen van provinciën of gemeenten worden slechts als van kerkelijken aard beschouwd en hebben geen verder vervolg.

Artikel 6.

Zetels of standplaatsen van bedienaren der openbare godsdienst of van vergaderingen, kerkgenootschappen vertegenwoordigende, worden niet opgerigt, aangewezen of veranderd, dan nadat Wij, in het belang der openbare orde en rust, de geschiktheid der plaatste beoordeeld en erkend hebben. Wij behouden Ons voor, in hetzelfde belang, omtrent de al of niet geschiktheid dier

zetels of standplaatsen, welke zonder Onze goedkeuring na den 3 November 1848 mogten zijn opgericht, aangewezen onveranderd, uitspraak te doen binnen het jaar, volgende op het in werking brengen dezer wet. Alvorens echter krachtens dit artikel eenige beslissing te nemen, wordt de Raad van State gehoord.

Artikel 7.

De bedienaren der openbare godsdienst dragen het gewaad voor kerkelijke plegtigheden of bij de uitoefening van de openbare godsdienst in hun kerkgenootschap voorgeschreven, niet dan binnen gebouwen en besloten plaatsen of daar, waar de openbare godsdienst oefening naar het 2de lid van art. 167 der Grondwet is toegelaten.

Artikel 8.

Elke oprigting van een gebouw tot uitoefening van de openbare godsdienst vereist, in het belang der openbare orde en rust, een onderzoek om hem de plaats van vestiging in de gemeente. Voordat de oprigting wordt toegelaten, zal, na verhoor der plaatselijke besturen, daaromtrent door Ons worden beslist. Wanneer onze goedkeuring niet gevraagd of geweigerd is, kan de opruiming door Ons voor rekening der stichters worden gelast.

Artikel 9.

Het klokkengelui tot viering van kerkelijke plegtigheden of om de ingezetenen tot de godsdienstoefening op te roepen, wordt in gemeenten waar kerkleden van meer dan één kerkgenootschap zijn, niet toegelaten dan met toestemming van Onzen commissaris in de provincie. Klokkengelui tot andere einden heeft geene plaats dan met vergunning der plaatselijke politie.

Artikel 10.

De bedienaar der openbare godsdienst, die aan deze wet of aan de bevelen, door Ons uit kracht daarvan uitgevaardigd, niet voldoet, hare voorschriften overtreedt, of, elders dan art. 167 der Grondwet toelaat, de openbare godsdienst uitoefent, wordt verklaard in strijd met de wet te hebben gehandeld en veroordeeld in de kosten.

Artikel 11.

De officieren van justitie bij de arrondissements-regtbanken eischen, de beklagde behoorlijk gedagvaard, voor den rechtbank ter burgerlijke terechtzitting, de toepassing van het voorgaande artikel. Geene vervolging kan door hen worden ingesteld dan op magtiging van den procureur-generaal, onder wiens bevelen zij staan.

Artikel 12.

Van het vonnis wordt appel, van het arrest cassatie toegelaten.

Artikel 13.

De behandeling der zaak heeft in eersten aanleg en hogere beroep plaats met gesloten deuren; de gedaagde kan zich door een raadsman doen bijstaan.

Artikel 14.

De bedienaar der openbare godsdienst, die na eene eerste veroordeling andermaal wordt verklaard in strijd met de wet te hebben gehandeld, wordt bij hetzelfde vonnis ontzet van de regten, opgenomen in art. 42 van het Strafwetboek, voor den tijd van drie tot tien jaren. Bij derde of latere veroordeling wordt de overtreder daarenboven tot gevangenisstraf van minstens zes maanden en hoogstens twee jaaren veroordeeld.

Artikel 15.

De regtsgedingen, krachtens het voorgaand artikel, ter zake van herhaalde overtreding gevoerd, worden op de gewone wijze voor den gewonen regter behandeld.

Artikel 16.

Bij het in werking komen dezer wet zijn, behoudens de bepalingen der wetten en reglementen, bedoeld in art. 167 der Grondwet, afgeschaft de wet van 18 Germinal jaar X en alle andere met de tegenwoordige wet strijdige bepalingen.

Commentaar van de Commissie van Rapporteurs

Een groot deel van de maand juli werd door de Tweede Kamer ('schier voltallig opgekomen') besteed aan discussie over het ontwerp van wet.⁷² Op 27 juli rapporteerde de Commissie van Rapporteurs hierover. Deze commissie bestond uit de heren G. Groen van Prinsrerer, R. Westerhoff, W. Wintgens, B.W.A.E. Sloet tot Oldhuis en W.M. de Brauw. Een katholiek Kamerlid was voor deze commissie niet te vinden.⁷³

Het verslag van de Commissie van Rapporteurs bestaat uit een algemeen en een bijzonder deel.⁷⁴ Niet altijd zijn de stemverhoudingen duidelijk, en namen worden niet genoemd. Ik geef een opsomming van de meest saillante discussiepunten, om vervolgens weer te geven welke reactie daarop door de regering werd gegeven.

Prelabelle opmerkingen betroffen de verwijzing naar de *Wet 18 Germinal An X* en de ondertekening door de voorzitter van de raad van ministers, F.A. van Hall.

De verwijzing naar de *Wet 18 Germinal An X* was voor een aantal Kamerleden onbevredigend. Zij waren van mening dat de Kamer geen inzicht verkreeg in de werkelijke redenen die tot het ontwerp van wet hadden geleid. Men vroeg, met andere woorden, naar de verhouding tussen dit wetsontwerp, de *Grondwet van 1848* en de Aprilbeweging, waarschijnlijk om het kabinet daarmee in verlegenheid te brengen.

Dat Van Hall als enige namens de Raad van Ministers het ontwerp had ondertekend, leidde tot de vraag of daarmee geen onrecht werd gedaan aan de verantwoordelijkheid van de afzonderlijke ministers. Een opheldering was temeer noodzakelijk gezien de in 'den laatsten tijd plaats gehad hebbende omstandigheden'. Men doelde natuurlijk op de afwezigheid van Lightenvelt, waarover nog altijd een deken van duisternis lag. Anderen waren daarentegen van mening dat het niet aanging te vragen naar hetgeen zich in de 'boezem van den Raad' had afgespeeld. Duidelijk was dat de gehele Raad van Ministers zich er achter had gesteld, en dat Van Hall had getekend als tijdelijk voorzitter van de Raad van Ministers.

Er waren vier hoofdpunten van algemene aard die kritiek bij de Kamer openepen.

Een 'aanmerkelijk aantal' leden achtte het preventieve karakter van de wet in strijd met de *Grondwet*, in het bijzonder met de in artikel 164 genoemde 'volkomen vrijheid'. De strafwet is voldoende om eventueel achteraf te reageren. De meerderheid had echter geen problemen met het preventieve karakter van de wet. In artikel 164 van de *Grondwet* gaat het om individuele gewetensvrijheid, in artikel 165 om bescherming van de kerkgenootschappen, niet om hun volkomen vrijheid. En als de regering ervoor moet waken dat alle kerkgenootschappen zich houden binnen de palen der wet (artikel 169) zijn preventieve maatregelen zelfs noodzakelijk.

Het verband met de *Wet 18 Germinal An X* werd door sommigen als verwarrend ervaren, temeer daar die *Wet* nooit in het gehele rijk van kracht was geweest en evenmin zonder meer gegolden heeft in die gebieden waar hij wel van kracht was. Er waren er die haar geheel niet meer van kracht achtten. Een eventueel noodzakelijke afschaffing behoefde niet op deze nieuwe wet gegrond te worden.

Als derde was er veel discussie geweest over de vraag of de Aprilbeweging deze wet noodzakelijk maakte. Wegens de 'teederheid' der gevoelens wil de Commissie van Rapport daarvan slechts summier melding maken. De standpunten laten zich raden. Sommigen meenden dat een wettelijke regeling op het punt van de godsdienst zou kunnen bijdragen aan het terugkeren van de rust, anderen meenden dat deze slechts olie op het vuur zou zijn.

Het vierde hoofdpunt betrof de vraag of dit wetsontwerp voldoende was om aan zijn doel te beantwoorden. Moesten er niet meer punten aan worden toegevoegd?

Op bijna ieder artikel van de wet kwam kritiek van de Kamer.⁷⁵ Ik noem de belangrijkste punten die nauw met het herstel der hiërarchie en met de Aprilbeweging in verband staan, namelijk de kritiek op artikel 2 en de kritiek op artikel 6.

De grote meerderheid van de Kamer verklaarde zich tegen artikel 2. Dit artikel bedoelt een eerder afgelegde eed krachteloos te maken, hetgeen licht tot meened zou leiden. Bovendien zouden geestelijken zich altijd meer door de kerkelijke dan door de burgerlijke eed laten gezeggen, en sommigen van hen zouden misschien weigeren een eed aan de Staat af te leggen. Ook het facultatieve karakter van dit artikel was onderwerp van kritiek. Degene die er aan onderworpen werd, zou alleen daardoor al onder verdenking worden geplaatst.

Het laat zich verstaan dat, na de aanwijzing van Utrecht als zetel van de Aartsbisschop, artikel 6 veel rumoer veroorzaakte. Bovendien wezen sommigen het retroactieve karakter van deze bepaling af. Dit klemde des te meer daar de vorige regering weliswaar bij Rome had geprotesteerd tegen het herstel van de hiërarchie, maar dat betrof alleen de *vorm* waarin dit herstel aangekondigd was. Van bezwaren tegen de aangewezen standplaatsen was toen geen sprake.

Schokking stelt op grond van dit rapport dat de regering niet zonder meer kon rekenen op voldoende steun voor dit ontwerp.⁷⁶ Er was merkbare weerzin bij een aanzienlijke minderheid, en slechts matige ingenomenheid bij een deel der meerderheid. Hoe de verhoudingen precies lagen, wordt uit het *Rapport* niet duidelijk, maar op grond van de discussies in de Kamer kan het volgende gesteld worden.

Het is duidelijk dat de katholieken tot de tegenstanders van deze wet behoorden. In het bijzonder artikel 2 en artikel 6 werden door hen als grievend ervaren.⁷⁷ Maar ook liberalen waren tegen de wet. Voor hen was deze *Wet* in strijd met de *Grondwet*, en het ontwerp had alles te maken met de val van het kabinet Thorbecke. Principiële en partij politieke overwegingen streden bij de afkeer om de voorrang. Voor de echte Groot-protestanten ging deze wet niet ver genoeg.⁷⁸ De antirevolutionairen onder leiding van Groen van Prinsterer beseften zeer goed dat deze *Wet* nu wel vooral tegen de rooms-katholieken was gericht, maar dat hij zich ook tegen de protestantse kerken kon richten. Het feit dat het herziene *Algemeen Reglement* van 1852 slechts met elf reserves door de Kroon was goedgekeurd, toonde huns inziens aan dat de overheid nog niet geheel vrij was van caesaro-papistische neigingen.⁷⁹ Dat de ontwikkeling zou gaan in een steeds verdergaan de scheiding tussen Kerk en Staat was toen niet zonder meer te voorzien. Bij algemene beschouwingen werd door Van Hoëvell opgemerkt dat de regering met het aanbrengen van wijzigingen in het oorspronkelijke voorstel vooral naar de antirevolutionairen had geluisterd.⁸⁰ Hij gaf echter niet aan op welke punten dit het geval is geweest. O. Koorders wees in zijn beroemd geworden artikel uit 1854 op de artikelen 1 en 5 (oud 6).⁸¹ Duidelijk is in ieder geval dat de antirevolutionairen een sleutelpositie in de Kamer innamen: 15 liberalen, 14 katholieken, 8 antirevolutionairen en 31 conservatieven en conservatief-liberalen. Op de vraag in hoeverre zij invloed op de uiteindelijke vormgeving van de wet hebben gehad, kom ik later terug.

Memorie van beantwoording

*In de Memorie van beantwoording*⁸², ondertekend door Pahud, Minister van Koloniën en tijdelijk voorzitter van de Raad van Ministers, legde de regering minder dan in de *Memorie van Toelichting* het accent op de *Wet 18 Germinal An X*. De situatie in ons land, met zoveel verschillende kerkgenootschappen, maakte het noodzakelijk dergelijke maatregelen te treffen om orde en rust te handhaven. Met andere woorden: zonder dat de Aprilbeweging wordt genoemd, wordt daarop nu het accent gelegd. De verwijzing naar de *Wet 18 Germinal An X* was klaarblijkelijk niet meer geweest dan een afleidingsmanoeuvre om de eerste stormen te doen luwen. Overigens blijft de regering, vanzelfsprekend, van mening dat de *Grondwet* preventieve maatregelen niet uitsluit,

Ten aanzien van artikel 2 wordt duidelijk dat de regering inderdaad de bisschoppen op het oog had gehad. Maar gezien de onderhandelingen met Rome en de verklaringen uit die hoek is het tot een wijziging in de bisschopseed gekomen, waardoor uit die ‘eed nimmer zal kunnen geredeneerd worden alsof, ten gevolge daarvan, de trouw, aan den Koning verschuldigd, eenigermate op den achtergrond zou zijn gesteld’. En ook reeds afgelegde eden moeten in dien zin worden verstaan. Het schijnt dat ook een petitie van de bisschoppen aan deze wijziging heeft bijgedragen.⁸³ Men vond elkaar uiteindelijk in de zogenaamde Ierse formule, die eerder in Ierland dienst had gedaan: ‘Dit alles en elk punt in het bijzonder, zal ik des te stipter onderhouden, naarmate ik inniger overtuigd ben, dat daarin niets voorkomt wat inbreuk zou kunnen maken op de trouw, welke ik aan Zijne Majesteit den Koning der Nederlanden en zijn opvolgers op den troon verschuldigd ben.’ Vreede wees er overigens op dat hier niet beloofd wordt gehoorzaamheid aan de wetten van het land.⁸⁴

Tezamen met wijzigingen in artikel 1, 6, en 8 en enkele kleinere wijzigingen in de overige artikelen, meende de regering in voldoende mate naar de Staten-Generaal te hebben geluisterd om er op te kunnen vertrouwen dat er een meerderheid voor te vinden zou zijn.⁸⁵

Ik geef de voornaamste wijzigingen. Artikel 1 wordt nu:

Alle kerkgenootschappen hebben volkomen vrijheid alles, wat hunne godsdienst en de uitoefening daarvan in hunnen eigen boezem betreft te regelen.

De bepalingen daartoe vastgesteld, worden, voor zooveel zij niet reeds aan Ons bekend zijn gemaakt, binnen een maand na de afkondigingen dezer wet, door de bestuurders of hoofden er kerkgenootschappen aan Ons medegedeeld. Nieuw te maken bepalingen worden, mede vóór of bij het in werkingen brengen daarvan, op gelijke wijze ter Onzer kennis gebracht.

Voor zoveel er zich onder de bepalingen, bij dit artikel bedoeld, eenige bevindt, welke de medewerking van het staatsgezag vereischt, wordt die medewerking niet verleend, tenzij de bepaling vooraf door Ons is goedgekeurd.

Van het verlenen van een recht, zoals in de eerste versie, is nu geen sprake meer. De kerken *hebben* dit recht. Gezien het feit dat Groen zich zeer bewust was van het feit dat de wet ook tegen de protestanten gebruikt zou kunnen worden, is het aannemelijk dat de antirevolutionairen inderdaad invloed hebben gehad op deze wijziging. Andere wijzigingen bedoelden vooral verduidelijking van het oorspronkelijke artikel.

Artikel 2 vervalt. Artikel 6 wordt artikel 5 en luidt:

Synodale vergaderingen en hoofden, die kerkgenootschappen vertegenwoordigen of besturen,

behoeven Onze goedkeuring op de plaats van vestiging.

Voor zooveel deze goedkeuring bij de afkondiging dezer wet nog niet is verleend, wordt, na met hen gehouden overleg, door Ons den Raad van State gehoord, over de geschiktheid der aangewezenen vestigingsplaats uitspraak gedaan.

Alleen in het belang der openbare orde en rust en bij een met redenen omkleed en openbaar gemaakt besluit kan eene aangewezen vestigingsplaats als zoodanig door Ons ongeschikt worden verklaard.

Opgenomen werd dus de bepaling dat over de vestigingsplaats met de betrokken kerkgenootschappen vooraf moest worden overlegd. Bovendien geldt het nu alleen synodale vergaderingen en hoofden die kerkgenootschappen vertegenwoordigen. Dus: met het beroepingswerk heeft de regering niets meer van doen. Het zijn, met andere woorden, wijzigingen die de willekeur van het Staatsgezag inperken. Invloed van de antirevolutionairen op de uiteindelijke vormgeving van dit artikel valt niet uit te sluiten.

Artikel 7 wordt artikel 8:

De bedienaren der openbare godsdienst dragen het gewaad, voor kerkelijke plegtigheden of bij de uitoefening van de openbare godsdienst in hun kerkgenootschap gebruikelijk niet dan binnen gebouwen en besloten plaatsen, of daar waar de openbare godsdienstoefening, naar het 2e lid van art. 167 der Grondwet, is toegelaten.

Het *voorgeschreven* ambtsgewaad wordt veranderd in het ambtsgewaad dat *gebruikelijk* is. De regering realiseerde zich klaarblijkelijk dat onder protestanten geen sprake was van voorgeschreven gewaden, en heeft wellicht de anti-roomse spits van dit artikel iets willen verzachten.

Artikel 8 wordt artikel 7 en luidt nu:

Elke oprichting of inrigting van een gebouw tot uitoefening van de openbare godsdienst, binnen den afstand van twee honderd ellen van een bestaande kerk, vereischt, in het belang der openbare orde, een onderzoek omtrent de plaats van vestiging.

Voordat de oprigting of inrigting wordt toegelaten, wordt daaromtrent door het gemeentebestuur beslist. Deze beslissing is vatbaar voor een beroep op Gedeputeerde Staten, en, bij bezwaar ook tegen de beslissing van deze, wordt hunne uitspraak aan Onze eindbeslissing onderworpen. Het besluit, door Ons te nemen, na den Raad van State te hebben gehoord, wordt met redenen omkleed en openbaar gemaakt.

Wanneer de oprigting of inrigting zonder verlof heeft plaatsgehad, wordt het gebouw gesloten.

Van belang is hier de bepaling van de afstand van twee honderd el: andere redenen om vestiging van kerken eventueel tegen te gaan zijn er niet. Verder wordt de zaak niet overgelaten aan de regering, maar aan het gemeentebestuur. Kortom, de macht van de overheid wordt ingeperkt en bovendien nauwkeurig omschreven. Dat de antirevolutionairen op deze wijzigingen hebben aangedrongen, is zeer wel mogelijk.

Hoe groot de invloed van de antirevolutionairen ook geweest mag zijn, Schokking wijst erop dat ze het wetsontwerp nu in de pers met grotere welwillendheid beoordeelden dan voorheen.⁸⁶ Daarom, en omdat juist de antirevolutionairen zich bewust waren van het feit dat de wet ook tegen protestanten gebruikt kon worden, en gezien de verhoudingen in de Tweede Kamer, acht ik het inderdaad waarschijnlijk dat de antirevolutionaire houding van groot belang is geweest bij de herziene versie van

het wetsontwerp. Dit wordt bevestigd door enkele fragmenten uit het archief Van Hall.⁸⁷

Algemene Beschouwingen. Behandeling der afzonderlijke artikelen

Het voert te ver om van iedere afgevaardigde in kaart te brengen welk standpunt hij heeft ingenomen. Om toch enig zicht te krijgen op de verhoudingen in de Tweede Kamer wil ik de discussie volgen aan de hand van de standpunten van enkele gezichtsbepalende figuren.

Van katholieke zijde was J.A.C.A. van Nispen van Sevenaer (1803-1875) een belangrijke afgevaardigde. Vanaf 1848 tot aan zijn dood was hij lid van de Tweede Kamer, vanaf 1850 namens Nijmegen. In 1847 was hij een der ondertekenaars van het adres der leken, en ook daarna heeft hij zich voortdurend beijverd voor de belangen der katholieke Nederlanders. Sterker dan anderen zag hij de kloof die katholieken en liberalen scheidde.⁸⁸

Als tweede vraag ik aandacht voor W.R. van Hoëvell (1812-1879), vriend van Hofstede de Groot. Elf jaar lang was hij predikant in Oost-Indië, waar hij bekend werd als pleitbezorger van een liberale, niet op uitbuiting gerichte, koloniale politiek. Nadat hij in 1849 na een conflict met de regering in Nederland was teruggekeerd, kwam hij nog in datzelfde jaar in de Tweede Kamer, waarin hij dertien jaar zitting had. Hij was een befaamd redenaar.⁸⁹ Ik koos hem met het oog op zijn band met De Groot en de belangrijke rol die aan deze en andere Groningers wordt toegekend in verband met de Aprilbeweging.

J.M. de Kempenaer (1793-1870), minister in het Ministerie Donker Curtius (1848-1849), kwam in 1853 voor de tweede keer in de Kamer. Hij staat bekend als Groot-protestant en papenhater, die ook de gematigde Van Hall voortdurend bestreed.⁹⁰

Als laatste is daar de antirevolutionaire G. Groen van Prinstrer (1801-1876). Ook hier gaat het, als boven, om de vraag in hoeverre hij en zijn geestverwanten invloed hebben uitgeoefend op de wetgeving.

Van Nispen benadrukte tijdens de algemene beschouwingen in de zitting van 13 augustus dat het ontwerp, mede als gevolg van zijn preventieve karakter, in strijd is met de *Grondwet* omdat het de vrijheid van godsdienst aantast.⁹¹ Bovendien wordt de vrijheid van organisatie door artikel 5 teniet gedaan en wordt de kerk overgeleverd aan ministeriële willekeur. Het ware veel beter geweest indien de regering was opgetreden als bewaakster van ieders grondwettige rechten, 'verheven boven de driften van partijen'.⁹² Nu heeft de regering gekozen voor een politiewet die op termijn alle kerkgenootschappen zal treffen, maar thans vooral het rooms-katholieke, 'waartoe de kleine helft der bevolking' behoort. Hij beklagde zich er bovendien over dat bij de behandeling in de Raad van State en bij de indiening en verdediging van het ontwerp geen katholiek aanwezig was, evenmin als in de Commissie van Rapporteurs. Geen katholiek durfde de verdediging van die wet op zich te nemen. Daaruit blijkt genoegzaam dat de wet niet onpartijdig en billijk is.

In de zitting van 20 augustus reageerde Van Nispen op voorgaande sprekers.⁹³ Hij voerde een pleidooi voor tolerantie en verdraagzaamheid, onderbouwd met historische en actuele voorbeelden die duidelijk moesten maken dat men ten onrechte bevreesd was voor de katholieken en hun geestelijkheid. Het is veel gevaarlijker, aldus Van Nispen, indien aan de hetze tegen het rooms-katholieke deel van de bevolking geen einde komt.

Op 16 augustus voerde De Kempenaer het woord.⁹⁴ Hij bestreed de gedachte dat het ontwerp ongrondwettig zou zijn. De *individuele gewetensvrijheid* uit artikel 164 leidt niet automatisch tot een totale vrijheid voor de *kerkgenootschappen*. En beperking van dit laatste is nog geen aanranding van

de vrijheid uit artikel 164 van de *Grondwet*. Overigens was hij van mening dat het wetsontwerp onvolledig was en te weinig krachtig in de verdediging van de Staat. De Kempenaer schatte de situatie klaarblijkelijk somber in. De staat was in gevaar. Daarom stemde hij ook tegen een (later ingetrokken) voorstel van S. Blaupot ten Cate om de behandeling van het voorstel uit te stellen. De spanning in het land gedoogde geen uitstel. Bovendien moest de behandeling voor de derde maandag in september zijn afgerond, anders was het voorstel verworpen.⁹⁵

Zeer interessant is de bijdrage van Van Hoëvell aan de algemene beschouwingen. Hij voerde 19 augustus het woord, met de bedoeling weifelende Kamergenoten over te halen met hem tegen dit wetsvoorstel te stemmen.⁹⁶ Zijn betoog bestond uit drie delen. In het eerste deel onderstreepte hij dat het vorige Ministerie niet afgetreden was op grond van het herstel van de hiërarchie als zodanig. Wel waren er bezwaren tegen het taalgebruik van de allocutie en tegen het onverwachte van de invoering, maar men heeft in de handelingen van het vorige Ministerie zonder meer berust. Met andere woorden: *er is geen enkele reden geweest in de feiten zelf die noopte tot een nadere wetgeving*. Opvallend is verder dat Van Hoëvell zich hier keert tegen het feit dat men in de Aprilbeweging niet louter naar 'geestelijke wapens' heeft gegrepen, maar ook naar politieke. Kortom, één aspect van de Groninger houding in deze jaren waarop door Van den Hout al gewezen is, keert hier terug: het gaat om 'geestelijke wapenen', niet om politieke.

In het tweede deel van zijn betoog bezag Van Hoëvell de samenstelling van de regering. Over Van Reenen, die geheel en al blanco is, wil hij zwijgen. Van Doorn en Van Hall echter hebben er jarenlang op aangedrongen dat de organisatie van de Rooms-Katholieke Kerk tot stand zou worden gebracht, en hebben nooit op wetgevende bepalingen omtrent de aard van de inrichting aangedrongen. Lightenvelt en Donker Curtius hebben meegewerkt aan de *Grondwet* van 1848. Preventieve maatregelen werden toen door Donker uitgesloten!⁹⁷ Tenslotte zijn er nog de drie ministers uit het kabinet Thorbecke, waarin zij zich altijd loyaal hebben opgesteld. De conclusie, door Van Hoëvell zelf niet met zoveel woorden uitgesproken, ligt voor de hand: de behoefte aan nadere regelgeving vloeit niet voort uit de zaak zelf, maar wordt ingegeven door andere motieven. Het onderstreept het eerste deel van zijn betoog: nadere regelgeving is niet nodig en komt alleen maar voort uit de storm van de Aprilbeweging.

In het laatste deel van zijn rede wierp Van Hoëvell een blik op de daden van dit Ministerie. Hij stelt daar dat de regering onder druk van de Antirevolutionaire Partij het aanvankelijke ontwerp van wet zo gewijzigd heeft, dat in feite sprake is van een nieuwe wet. Van Hoëvell noemt dit gebrek aan vastheid van beginsel. Zijn uiteindelijke conclusie luidde, dat de regering met dit wetsontwerp niet zal bijdragen aan herstel van orde en rust. Opvallend is hier de klaarblijkelijke weerzin van Van Hoëvell tegen de antirevolutionairen, en het feit dat hier gewezen wordt op de krachtsverhoudingen ten tijde van het voorafgaande overleg. Het zijn vooral de wensen van de antirevolutionairen geweest waaraan door Van Hall c.s. gehoor is gegeven.⁹⁸

Van Hoëvell was overigens voor uitstel van de behandeling totdat Lightenvelt zou zijn teruggekeerd.⁹⁹

Bij de algemene beschouwingen voerde Groen tweemaal het woord. In de zitting van 19 augustus zette hij zijn standpunt over de wet uiteen.¹⁰⁰ Daaruit blijkt dat voor hem de kern van de discussie ligt in de houding t.o.v. het ultramontanisme. Daarmee bedoelt hij die richtingen 'welke tegen de *onafhankelijkheid van het wereldlijk gezag* en tegen de *gewetensvrijheid* is'. De zaak die in het geding

is, is niet van confessionele aard, maar van constitutionele aard. Daarin zag hij trouwens ook het kernpunt van de Aprilbeweging. Deze vindt daarmee de *Grondwet*, die anti-ultramontaans is, aan haar zijde. En de huidige omstandigheden (niet nader door Groen omschreven) vereisen waakzaamheid tegenover het ultramontanisme. Daarmee keerde hij zich voor eigen besef niet tegen de godsdienstvrijheid voor katholieke Nederlanders, maar stond hij pal voor de gewetensvrijheid, die in de Nederlandse geschiedenis zo'n grote plaats heeft ingenomen. Daaraan moeten ook de rooms-katholieken zich verbinden. Want de ware tegenstelling is niet die tussen rooms-katholiek en protestant, maar die tussen revolutie en anti-revolutie.

De volgende dag verweerde Groen zich tegen het verwijt dat de antirevolutionairen erop uit zijn terug te keren naar een '*heerschende kerk*' en herhaalde hij dat niet mag worden meegewerkt waar '*de grondwettige gelijkheid door ultramontaansche aanmatigingen bedreigd wordt*'.¹⁰¹ Of, zoals hij het elders uitdrukte: gelijke bescherming betekent nog niet gelijkheid van toezicht.¹⁰² Overigens wist hij nog niet, zo deelde hij mee, of hij met het wetsontwerp zou instemmen.

Op 20 augustus keerde Groen zich tevens tegen het voorstel van Blaupot ten Cate om de behandeling van de wet uit te stellen. Het zou in feite afstel betekenen en daarmee verwerping, omdat behandeling voor het einde van het parlementaire jaar dan onmogelijk zou zijn.¹⁰³

Artikel 1

Voorafgaande aan de behandeling van artikel 1 had J.J. Rochussen een amendement ingediend. Hij stelde voor te lezen: 'Bepalingen, waarbij over de medewerking van het staatsgezag wordt beschikt, blijven (*ten aanzien dier medewerking*) zonder gevolg, zoolang dezelve niet door Ons zijn goedgekeurd.' Sommigen meenden namelijk dat met het derde lid het eerste werd opgeheven. Rochussen stelde in feite voor de controle over en de medewerking door de overheid geheel achterwege te laten tenzij deze door de kerk gevraagd wordt. Het is een radicale verandering, waarvoor in de Kamer geen meerderheid te vinden was. Men deelde de gevreesde interpretatie van dit lid niet. Groen heeft voor dit amendement gestemd. Wilde hij tegemoet komen aan bezwaren van rooms-katholieke zijde? Ook Van Nispen reageerde instemmend op het amendement Rochussen, maar omdat de goedkeuring vooraf door de regering achterwege werd gelaten, stemde hij niet voor deze wijziging. Van Hoëvell en De Kempnaer stemden tegen.

Van Nispen wees er bij de behandeling van artikel 1 op dat het tweede lid de regering ook invloed gaf waar het gaat om de uitoefening van de godsdienst.¹⁰⁴ Dat leek hem niet juist. Ook Van Hoëvell was van mening dat het tweede lid de regering ook invloed geeft waar het de godsdienst zelf betreft. Met het oog op de partijstrijd binnen de Hervormde Kerk keerde Van Hoëvell zich hiertegen. Hij vreesde dat de orthodoxen hem, die het evangelie stelt boven de formulieren, met behulp van de sterke arm, uiteindelijk uit de kerk zullen zetten. Van een principieel bezwaar rept hij niet. Hier raken we in ieder geval aan een belangrijk gegeven: in de houding van Van Hoëvell speelt de weerzin tegen en de angst voor de kerkelijke orthodoxie een belangrijke rol. De Kempnaer bestreed deze interpretatie overigens, maar er was genoeg reden om een amendement in te dienen, hetgeen geschiedde door W.L.F.C. van Rappard. Het beoogde een verheldering van het tweede lid. 'De bepalingen, daartoe vastgesteld *betreffende de inrigting en het bestuur* worden, voor zooveel zij niet reeds aan Ons bekend zijn gemaakt, binnen eene maand na afkondiging dezer wet, door de bestuurders of hoofden der kerkgenootschappen aan Ons medegedeeld. Nieuw te maken bepalingen worden, mede vóór of bij het in werking brengen daarvan, op gelijke wijze ter Onzer kennis gebracht.' Daarmee werd duidelijk dat het niet gaat om de godsdienst zelf, het kan nimmer gaan om de leer of het dogma, slechts om het bestuur. Voor dit amendement was een meerderheid te vinden. Groen stemde voor, evenals Van

Nispen en De Kempenaar. Van Hoëvell stemde tegen, zoals hij steeds zou tegenstemmen. Groen had overigens in zijn reactie op Van Hoëvells rede verklaard dat de regering inderdaad de leer van de kerk hoorde te kennen en te beschermen. Hij verweet de regering dat deze dit niet alleen jarenlang had nagelaten, maar zelfs jaren achtereen 'partijdig tegen ons' was geweest. Toch stemde hij voor dit amendement, omdat hij meende dat de waarheid zichzelf wel een weg zou banen.¹⁰⁵

Tenslotte was er nog een amendement van Groen. Hij stelde voor de eerste alinea aldus te lezen: '*Aan alle kerkgenootschappen is en blijft de volkomen vrijheid verzekerd* alles, wat hunne godsdienst en de uitoefening daarvan in hunnen eigen boezem betreft, te regelen.'¹⁰⁶ Daarmee kwam hij tegemoet aan de vrees, door sommigen uitgesproken, dat de godsdienstvrijheid zaak was van 'gewone' wetgeving en derhalve gegeven of ontnomen zou kunnen worden. De wijziging door de regering aangebracht ging hem klaarblijkelijk niet ver genoeg. Een meerderheid steunde dit amendement; Van Nispen en De Kempenaar stemden voor, Van Hoëvell stemde tegen.

De Kempenaar had weinig commentaar en stemde voor dit artikel, evenals Groen. Van Nispen stemde tegen het artikel als zodanig. De hele wet was hem een doorn in het oog, dus ook de afzonderlijke artikelen. Dat hij soms instemde met bepaalde amendementen, is klaarblijkelijk bedoeld om er het meeste uit te halen. Of, in zijn eigen bewoordingen, hij acht het zijn plicht 'het verderfelijke, zooveel als in mijn vermogen staat, te helpen verbeteren'.¹⁰⁷ Van Hoëvell stemde tegen, zoals hij voortdurend zou tegenstemmen.

Artikel 2

De beraadslaging over artikel 2 vond plaats op 22 augustus en vergde, evenals die over artikel 1, veel tijd. Elout van Soeterwoude had vooraf als amendement voorgesteld: 'Vreemdelingen aanvaarden geene kerkelijke bediening, dan na daartoe Onze toestemming te hebben verkregen.' Daarmee werd voorkomen dat een buitenlander zelfs niet zou kunnen preken zonder toestemming van de overheid. M.H. Godefroi stelde echter voor het artikel te handhaven maar er aan toe te voegen 'Alleen in het belang der openbare orde en rust kan die toestemming geweigerd te worden.' Deze toevoeging zou hij ook willen doen indien het amendement van Elout zou worden aangenomen. Beide amendementen werden aangenomen, met steun van Groen. Hij stemde uiteindelijk echter tegen het artikel als geheel. 'Eene gezindheid kent geen perken.'¹⁰⁸ De kerkelijke bediening behoorde voor hem tot de eigen kerkelijke sfeer, daarbij paste geen preventieve maatregel. Diende hij hiermee de belangen van de Katholieke Kerk of van de protestantse kerken, die zoveel heilzame inwerking uit het buitenland (Zwitserland) hadden ondervonden? Of ging het hem hier om de principiële kant van de zaak? De Kempenaar meende in ieder geval dat er te vaak misbruik is gemaakt van hervormde kansels om onrust te stoken en partijschappen aan te vuren. Hij stelde zich achter dit artikel, zonder het amendement van Elout, dat het voor een belangrijk deel van zijn kracht beroofde.¹⁰⁹

Van Hoëvell ergerde zich in eerste instantie aan het feit dat de Minister van Justitie gemeld had dat hij zich niet tegen het amendement van Elout zou keren. Voor Van Hoëvell is dat echter zo'n fundamentele wijziging dat hij het optreden van de regering 'stelselloos' noemt.¹¹⁰ Waar zijn eigenlijke woede zit, blijkt uit zijn volgende reactie. Dat de 'Regering zich niet verzet tegen het amendement van den heer Elout *is eene concessie van overtuiging en beginselen aan de anti-revolutionaire partij!*¹¹¹ Van Hoëvell stemde tegen de amendementen en tegen het artikel als zodanig. Zijn motief lijkt niet zozeer te zijn ingegeven door bezwaren tegen het artikel, als wel door het partijpolitieke gekonkel dat er achter ligt. Van Hall heeft de antirevolutionairen nodig om de wet er door te krijgen. Van Nispen

stemde voor de beide amendementen, en, opnieuw, tegen het artikel als geheel.

Artikel 3

Met artikel 3, behandeld op 23 augustus, was men sneller klaar. Van Asch van Wijck stelde voor het slot als volgt te lezen: 'In de aanraking met het wereldlijk gezag worden die titulaturen alleen gebezigd na vermelding van den geslachtsnaam der titularissen *en met de aanduiding van het kerkgenootschap waartoe zij behoren.*' Blijkens de *Memorie van Toelichting* beoogde de regering hiermee iedere gedachte aan voorrang van het geestelijk boven het wereldlijk gezag uit te bannen. Zoals het artikel hier ligt kan tussen de verschillende kerkgenootschappen die dezelfde tituluur voeren naijver ontstaan of zelfs ruzie over het goed recht een bepaalde tituluur te voeren. Vandaar het amendement. De Minister van Justitie was echter van mening dat een dergelijke strijd reeds in het eerste lid van dit artikel wordt uitgesloten. Het amendement werd verworpen. Wel stemde hij in met een wijziging (op instigatie van de rooms-katholieke afgevaardigde Stens) omdat hij er aanleiding in zag voor pietluttige strafzaken, van het woord *na* in *met*. Het amendement werd verworpen. Groen en De Kempnaer stemden voor het amendement van Van Asch van Wijck en voor het artikel als geheel. Van Nispen en Van Hoëvell tegen amendement en artikel

Artikel 4

Artikel 4, ook op 23 augustus behandeld, werd zonder meer aangenomen. Opnieuw stemden Van Nispen en Van Hoëvell tegen, Groen en De Kempnaer voor.

Artikel 5

Ook artikel 5 werd op 23 augustus onveranderd aangenomen, maar hierover ontspoon zich een langdurige discussie. Het was immers het enige artikel waarin rechtstreeks werd ingegaan op één van de tijdens de Aprilbeweging genoemde bezwaren. Voor Groen was dit artikel zelfs de kern van de zaak, of althans het hart van de wet. 'Zal de aartsbisschop te Utrecht resideren?'¹¹² Hij gaat er blijkens zijn betoog van uit dat met een verbod om Utrecht aan te wijzen als zetel van de aartsbisschop aan een 'gevaarlijke invloed' paal en perk wordt gesteld. In dit verband spreekt hij opnieuw over de hoofdgedachte van de Aprilbeweging. De argeloze lezer vraagt zich wel af, of het ultramontanisme werkelijk wordt ingedamd bij een andere vestigingsplaats. Bracht Groen hier geen offer aan een bijzaak, die ook bij zijn achterban tot een hoofdzaak was geworden? Uitvoerig bestreed Groen verder Thorbecke, die betoogd had dat dit artikel ongrondwettig was. Hij beschuldigde de regering zelfs van kwade trouw, daar de zaken hun beloop al hadden gehad. Groen wees echter op de invloed die datzelfde Ministerie Thorbecke op de hervormde kerkregeling had gehad. Van volkomen zelfregulering was toen geen sprake geweest. Ook de regering hield voet bij stuk en het artikel werd aangenomen. Van Nispen stemde uiteraard tegen. In zijn pleidooi keerde hij zich voor een belangrijk deel tegen Groen, toen hij zei: 'Ik verklaar dat de Pauselijke Stoel evenmin de onafhankelijkheid van het wereldlijk gezag als de gewetensvrijheid van andere gezindheden in Nederland wil belagen of aanvallen.'¹¹³ *Hij voelde klaarblijkelijk haarscherp wat voor Groen het wezenlijke punt was.* Ook Van Hoëvell, die niet het woord voerde, stemde tegen. Groen en De Kempnaer stemden voor.

Artikel 6

Uit de discussie over artikel 6 blijkt dat het de regering vooral te doen is geweest om opstootjes bij

processies te voorkomen of deze zoveel als mogelijk is te beperken. Vandaar dat de Minister van Justitie kon antwoorden dat het artikel geen betrekking had op de kloostergewaden. Het blijft overigens opmerkelijk dat het artikel later wel zo is uitgelegd dat het ook sloeg op mantel en bef.¹¹⁴ Weliswaar werden die bij de godsdienstoefening gebruikt, maar niet uitsluitend. Het had, ook in die tijd, nog steeds iets van een gildedracht. Later zou de minister desgevraagd meedelen dat de steek hierbij niet in geding was, maar uitsluitend mantel en bef. Een en ander laat inderdaad zien dat het hele artikel gericht was tegen de katholieke processies, maar dat er ongewild een probleem ontstond omdat de Hervormde Kerk en de afgescheiden kerken geen liturgisch gewaad kenden. En daarover ging dit artikel. Dit onbedoelde neveneffect heeft de opmars van de toga als semi-officieel ambtsgewaad in hoge mate bespoedigd. Het artikel werd ongewijzigd goedgekeurd. Van Nispen en Van Hoëvell stemden tegen.

Artikel 7

Artikel 7 werd op 24 augustus na slechts enkele opmerkingen uit de Kamer zonder meer goedgekeurd. Aan dit artikel dat beoogde 200 el afstand tussen twee kerkgebouwen te bewaren, konden zelfs de katholieken zich niet storen. Van Nispen en Van Hoëvell stemden tegen.

Artikel 8

Naar aanleiding van artikel 8, over het klokgelui, diende Van Heiden Reinestein een amendement in, dat als volgt luidde: 'Het klokkengelui tot viering van kerkelijke plegtigheden, of om de ingezetenen tot de godsdienstoefening op te roepen, kan, in gemeen ten waar kerken van meer dan één kerkgenootschap zijn, in het belang der openbare orde en rust, door Onzen Commissaris in de provincie worden verboden. Klokkengelui tot andere einden heeft geen plaats dan met vergunning der plaatselijke politie.' Hiermee was het oorspronkelijke regeringsvoorstel omgedraaid: toelating was regel geworden, verbod exceptie, terwijl dit verbod nog bovendien alleen in het belang der openbare orde en rust zou mogen plaats hebben. Het artikel wordt goedgekeurd. Ook Van Nispen stemde voor dit amendement, hoewel hij van mening was dat geen bepaling omtrent het klokgelui beter voor de orde en rust zou zijn dan deze. Kempnaer stemde tegen het amendement. Liever een vergunning afgeven dan een verbod uitspreken. Dat laatste voedt de onrust. Ook Van Hoëvell stemde tegen het amendement. Maar anders dan De Kempnaer stemde hij tegen het gehele artikel. Groen stemde voor. Het ligt voor de hand hier opnieuw te denken aan zijn zorg voor een te grote bemoeienis van de overheid met de kerken.

Overige artikelen

De discussie over de andere artikelen was voornamelijk van technisch-juridische aard en bovendien nog weinig relevant voor een helder beeld van de verhoudingen. Van Nispen en Van Hoëvell stemden voortdurend tegen, De Kempnaer en Groen voor.

Op 25 augustus werd de gehele wet in stemming gebracht en met 41 tegen 27 stemmen goedgekeurd. Groen en De Kempnaer stemden voor. Van Nispen en Van Hoëvell stemden tegen.

Resultaat

Met twee amendementen hebben de antirevolutionairen bij de behandeling van de afzonderlijke artikelen vormgegeven aan de derde en definitieve formulering van de wet op de kerkgenootschappen. Dit gevoegd bij de invloed op de tweede versie zoals boven beschreven, bevestigt het beeld zoals dat tot nog toe bestond: de antirevolutionairen hebben de angels uit deze wet getrokken, waardoor het

geheel een tamelijk onschuldige indruk maakt. De staatsmacht is in vergelijking met het eerste ontwerp aanzienlijk ingeperkt. Merkwaardig doet in dit verband aan dat Groen wel een pleidooi voerde voor een ingrijpen van de overheid bij leergeschillen. Het is de taak van de overheid de ware godsdienst te ondersteunen, conform artikel 36 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis. Dit lijkt niet geheel consistent.

Verder valt op dat De Kempnaer ieder artikel ondersteunde, maar er door zijn steun aan amendementen blijk van gaf een straffere wetgeving voor te staan. In die zin is er sprake van een andere houding dan van Groen.

De derde vertegenwoordiger uit het protestantse kamp stemde tegen de wet als geheel en tegen ieder amendement, tegen ieder artikel. Twee zaken vallen op: Van Hoëvell voerde een pleidooi voor geestelijke wapenen, niet voor politieke wapenen. Dit lijkt de visie van Van den Hout te ondersteunen, die er op gewezen heeft dat men Hofstede de Groot niet zonder meer tot de auctor intellectualis van de Aprilbeweging mag benoemen. Het tweede dat opvalt is de weerzin van Van Hoëvell tegen zijn orthodoxe geloofsgenoten. Tussen Groningers en Réveilmensen boterde het niet, zoals reeds in 1842 bij het adres van de zeven Haagse heren was gebleken.

Van Nispen was tegen ieder artikel en stemde tegen de wet als geheel, maar ondersteunde ieder amendement dat tot een 'zachtere' wetgeving zou leiden.

De behandeling in de Eerste Kamer bestond voor een groot deel uit een herhaling van zetten. Ik ga er hieraan voorbij, daar het noch op de wet noch op de politieke verhoudingen nieuw licht werpt.

Conclusie

De *Wet op de Kerkgenootschappen* was voor de Groot-protestanten teleurstellend, in die zin dat het herstel van de hiërarchie niet werd teruggedraaid en dat aan de rooms-katholieken in feite geen strobreed in de weg werd gelegd. Slecht ten aanzien van Utrecht als zetel van de aartsbisschop kon men hopen dat deze niet door de regering zou worden goedgekeurd.

Katholieken waren tevreden over het verdwijnen van het oorspronkelijke artikel 2, maar bleven enigszins in hun maag zitten met het definitieve artikel 5. Omdat Zwijssen weliswaar aartsbisschop van Utrecht werd, maar zich vooralsnog in 's Hertogenbosch (i.c. Haaren) bleef vestigen, heeft dit punt geen problemen veroorzaakt. Zijn opvolger L.A. Schaepman kreeg zonder meer toestemming zich in Utrecht te vestigen. Ook Van Vree, bisschop van Haarlem, woonde elders, namelijk in Sassenheim.

De liberalen konden deze wet slechts zien als een afsluiting van de verkiezingsnederlaag.

In het algemeen kwamen de reacties erop neer dat de *Wet op de Kerkgenootschappen* in zijn uiteindelijke vorm niet veel meer te betekenen had.¹¹⁵ In onze eeuw heeft onder anderen de katholieke historicus Rogier zo'n laatdunkend oordeel over deze wet geveld. Natuurlijk heeft hij gelijk als hij dat baseert op de gedachte dat er een paar angels uit de wet waren weggenomen, maar zo'n oordeel doet overigens geen recht aan het feit dat Van Hall, gezien de als zeer gespannen ervaren verhoudingen in die dagen, wel een weg moest zoeken die de verhoudingen normaliseerde. Men kan, als Rogier, betogen dat het wel mee viel met die spanning en de werkelijke gevaren, maar zo'n oordeel wordt achteraf gegeven. Uit alles blijkt dat tijdgenoten zeer bezorgd waren over de gespannen situatie. Hoe gevaarlijker men deze inschat, hoe meer waardering voor de wet men heeft.

In het licht van bovengenoemde toenmalige verontrusting mag deze wet hoger gewaardeerd worden dan tot nog toe meestal het geval is: zij bracht rust in het land en schonk aan katholieke burgers een eigen plaats in de samenleving. Dat de nieuwe orde van 1848 zich in het volgend decennium wist

te handhaven, was voor een belangrijk deel te danken aan de realistische inzichten van Van Hall en zijn conservatief-liberale geestverwanten. Deze inzichten kregen gestalte in de wijze waarop de bijna ‘geniaal-handige’ Van Hall de Aprilstorm, mede door deze wet tot bedaren wist te brengen.¹¹⁶ De grote betekenis van deze Wet ligt echter niet in haar feitelijke inhoud, maar in het proces dat aan haar totstandkoming vooraf ging. Dat moge ons er voor behoeden deze wet alleen op haar uiteindelijke, weinig zeggende inhoud, te beoordelen.

-
- ¹ Schokking, *Historisch-juridische schets van de Wet van den 10den september 1853, tot regeling van het toezicht op de onderscheidene kerkgenootschappen* (Leiden 1894), 155; J.Th. de Visser, *Kerk en Staat I-III* (Leiden z.j. 1926-1927), aldaar III, 334-365; J.C. Boogman, *Rondom 1848. De politieke ontwikkeling van Nederland 1840-1858* (Bussum 1978).
- ² Schokking, *Historisch-juridische schets*, 55.
- ³ Fundamenteel maar naar her moderne oordeel te hagiografisch is P. Albers, *Geschiedenis van het herstel der hiërarchie in de Nederlanden I-II* (’s-Hertogenbosch 1903-1904); zijn werk werd aangevuld door J.H.J.M. Witlox, *Studiën over het herstel der hiërarchie in 1853* (Tilburg 1928) en andere studies; L.J. Rogier, *Schrikbeeld van een staatsgreep in 1853* (Amsterdam 1959 = Mededelingen der Koninklijke Nederlandse Akademie van Wetenschappen, afd. Letterkunde. Nieuwe reeks, deel 22, no 6); L.J. Rogier en N. de Rooy, *In vrijheid herboren. Katholiek Nederland 1853-1953* (’s-Gravenhage 1953); A.J. Bronkhorst, *Rondom 1853. De invoering der Rooms-Katholieke hiërarchie. De April-beweging* (’s-Gravenhage 1953); G.A.M. Beekelaar, *Rond grondwetsherziening en herstel der hiërarchie. De katholieke jongeren 1847-1852* (Hilversum/Antwerpen 1964) en J.W.M. Peijnenburg, *Johannes Zwijsen, bisschop 1794-1877* (Tilburg 1996).
- ⁴ P.J. Oud, *Honderd jaren. Een eeuw van staatkunde en vormgeving in Nederland* (Assen 1986), 48; L.J. Rogier, *Schrikbeeld*, 206, 230; L.J. Rogier, *In vrijheid herboren*, 113, 118. Zie ook J.G. Gleichman, *Mr. F.A. van Hall als minister. Mededelingen en herinneringen* (Amsterdam 1904), 185-187, alwaar enkele andere negatieve oordelen van tijdgenoten.
- ⁵ J.A. Bornewasser, 'The authority of the Dutch State over the Churches, 1795-1853' in: J.A. Bornewasser, *Kerkelijk verleden in een wereldlijke context. Historische opstellen, gebundeld en aangeboden aan de schrijver bij zijn aftreden als hoogleraar aan de Theologische Faculteit Tilburg* (Amsterdam 1989), 98-112.
- ⁶ Schokking, *Historisch-juridische schets*, 12.
- ⁷ Zie hierover Albers, *Geschiedenis*, I.
- ⁸ J. H.J. Willems, *Bernard ter Haar. Predikant! Poëet/professor* (Groningen 1969), 40-45.
- ⁹ Zie Beekelaar, *Rond grondwetsherziening* en J.W.M. Peijnenburg, *Judocus Smits en zijn tijd* (Amsterdam 1976).
- ¹⁰ Peijnenburg, *Zwijsen*, 142.
- ¹¹ Zie hierover Beekelaar, *Rond grondwetsherziening*, 156-157, die erop wijst dat de Kamervragen op verzoek van Van Sonsbeeck zelf gesteld werden nadat diplomatiek overleg met Willem III op niets was uitgelopen. Zie verder *Handelingen van de regering en de Staten-Generaal over de grondwetsbepalingen nopens de godsdienst, de verhouding tusschen kerk en staat, de organisatie van en het toezigt op de kerkgenootschappen. Volledige verzameling van al de officiële en verdere belangrijke stukken, bescheiden en redevoeringen over die onderwerpen, zoomede over de wet omtrent het toezigt op de onderscheidene kerkgenootschappen I-III* (Schiedam 1853-1854), aldaar I, 61-64, d.d. 11 en 12 december 1850.
- ¹² Albers, *Geschiedenis*, I, 215-243.
- ¹³ Rogier, *Schrikbeeld*, passim, betoogt dat men zich te gemakkelijk heeft aangesloten bij het beeld dat door katholieke auteurs en hoofdrolspelers als Duchastel, Cramer en De Laet werd opgeroepen. Veel voorbeelden zijn te vinden bij Albers, *Geschiedenis*, II, 332-348.
- ¹⁴ Beekelaar, *Rondom grondwetsherziening*, 175-183.
- ¹⁵ Voor de tekst zie Albers, *Geschiedenis*, II, 316-323 (Nederlandse tekst) en Bijlage XV (Latijnse tekst).
- ¹⁶ Albers, *Geschiedenis*, II, 324-328 (Nederlandse tekst) en Bijlage XVI (Latijnse tekst).
- ¹⁷ Rogier, *In vrijheid herboren*, 97-98 neemt het op voor deze 'vaktal' der kerk en verbaast zich over het rumoer dat deze bewoordingen te weeg bracht. Bronkhorst, *Rondom 1853*, 32-34 (breve) en 35-39 (allocutie), verschilt met Rogier in de taxatie van de gekozen bewoordingen. Er wordt door beide geleerden op beschaafde wijze gepolemiseerd over de Aprilbeweging.
- ¹⁸ Albers, *Geschiedenis*, II, 438-445.
- ¹⁹ Geciteerd bij Bronkhorst, *Rondom 1853*, 39-40. Zie over de eedskwestie ook de uitvoerige beschrijving van Albers, *Geschiedenis*, II, 435-445, in het bijzonder 439.
- ²⁰ Tekst bij Bronkhorst, *Rondom 1853*, 54-56.
- ²¹ G.W. Vreede, Een twintigjarige strijd. Volledige verzameling der vertoogen van G. W. Vreede over 's lands in- en uitwendigen toestand. Februarij 1848-December 1868 (Utrecht 1869), 116-154. Zie over hem G. Hooykaas, 'George Willem Vreede: een schrijvende Don Quichotte', in: *Zes keer zestig. 360 jaar universitaire geschiedenis in zes biografieën* (Utrecht z.j.~ 1996), 58-65.
- ²² Bronkhorst, *Rondom 1853*, 49-50, gedeeltelijk in navolging van Rogier, *In vrijheid herboren*, 104.
- ²³ Zo terecht Bronkhorst, *Rondom 1853*, 95-96, hetgeen bij hem hier niet verdisconteerd werd in zijn beoordeling van het Utrechtse adres.
- ²⁴ Bronkhorst, *Rondom 1853*, weet daar van maar legt geen verband met her Utrechtse adres.
- ²⁵ Zie Albers, *Geschiedenis*, II, 335-350. Rogier, *In vrijheid herboren*, 197-108, en Schokking, *Historisch-juridische schets*, 128-130.

- ²⁶ Door bijna allen die over de Aprilbeweging schreven wordt aan deze brief aandacht besteed. Voor de tekst zie men Bronkhorst, *Rondom* 1853, 128-137, commentaar 73-79. Deze brief en haar achtergronden verdienen nadere bestudering, temeer omdat in 1847 (Placet) en 1848 (Grondwet) de ASC in veel heftiger bewoordingen had geprotesteerd. Vanwaar deze opvallende wijziging van toon t.a.v. de rooms-katholieke Nederlanders? Of kon men een matigende toon aan slaan om dat Thorbecke toch al gevallen was?
- ²⁷ Vreede, *Een twintigjarige strijd*, 121-123, d.d. 3 april 1853.
- ²⁸ Vreede, *Een twintigjarige strijd*, 136-137, d.d. 10 mei 1853.
- ²⁹ Vreede, *Een twintigjarige strijd*, 123-125, d.d. 5 april 1853.
- ³⁰ Vreede, *Een twintigjarige strijd*, 131-133, d.d. 11 april 1853.
- ³¹ Anders Bronkhorst, *Rondom* 1853, 56, die meldt dat Vreede betrokken was bij de formulering van de petitie. Hij doet dit in navolging van Albers, *Geschiedenis*, II, 332, die tevens meldt dat Vreede het adres bij de lezers van het *Utrechts Dagblad* wilde inleiden. Albers beroept zich op P.J. Blok, *Onze Eeuw* 3 (1903), 494-514, aldaar 505. Zie echter C.W. Vreede, *Levensschets van G. W. Vreede* (Leiden 1883), 409-410, 413, 414, en R. Kuiper, 'G. W. Vreede, conservatisme en agitatie', in: R.E. de Bruin en G.J. Schutte (red.), *Drie protestantse conservatieven uit de 19de eeuw* (Amsterdam 1994 = Serta Historica VI), 77, 78.
- ³² Willems, *Ter Haar*, 78-82. Met de tekst van de toespraken van Ter Haar, 112-114.
- ³³ Zo Rogier, *In vrijheid herboren*, 115, zonder bronvermelding. Zie over hem *NNBW* IV, 1114-1115. Hij was directeur van het kabinet des Konings en secretaris van de ministerraad.
- ³⁴ Schokking, *Historisch-juridische schets*, 186.
- ³⁵ De tekst volgens de *Amsterdamsche Courant* in *Handelingen*, I, 248.
- ³⁶ R.B. Evenhuis, *Ook dat was Amsterdam* I-V (Baarn 1965-1978), aldaar V, 234.
- ³⁷ Witlox, *Studiën*, 30, en G.J. Hooykaas, 'Koning Willen III en de grondwet in april 1853', *BMGN*, 109 (1994) I, 53-56 en de daar genoemde literatuur.
- ³⁸ *Handelingen*, I, 243-244.
- ³⁹ Witlox, *Studiën*, 31.
- ⁴⁰ J.G. Gleichman, *Mr. F.A. van Hall als minister. Mededelingen en herinneringen* (Amsterdam 1904). Voor de gebeurtenissen op 15 april in het bijzonder blz. 167-172. Zie ook L.C. Suttrop, *F.A. van Hall en zijne constitutionele beginselen* (Amsterdam 1933).
- ⁴¹ *Handelingen*, I, 249-250.
- ⁴² Boogman, *Rondom* 1848, 134.
- ⁴³ Uitgewisselde diplomatieke stukken zijn te vinden in *Handelingen*, I, 152-218.
- ⁴⁴ Willems, *Ter Haar*, 82, volgens zeggen van Ter Haars zoon.
- ⁴⁵ *Handelingen*, II, 29-30.
- ⁴⁶ Rogier, *In vrijheid herboren*, 101-103, 110.
- ⁴⁷ Schokking, *Historisch-juridische schets*, 125-126.
- ⁴⁸ A.J. Hendriks, 'De April-beweging van 1853', *NTT* 7 (1952-1953), 143-160; Bronkhorst, *Rondom* 1853.
- ⁴⁹ E.H. Kossmann, *De Lage Landen 1780-1980. Twee eeuwen Nederland en Belgid-I!* (Amsterdam z.j.), aldaar I, 228-232.
- ⁵⁰ J.P. van den Hout, 'P. Hofstede de Groot als ideoloog van de grootprotestantse beweging (1840-1844)', *DNK* 1992, no 37, 1-24.
- ⁵¹ Overigens waren er van de 100 ministers tussen 1848 en 1877 81 afkomstig uit adellijke en patricische families, Kossmann, *De Lage Landen*, I, 227-229, met aandacht voor de rol van de oude elite. Beekelaar, *Rondom grondwetsherziening*, 18, telt voor de jaren veertig 500 à 600 families die in feite de macht in handen hadden. De Tweede Kamer was een notabelensociëteit, waar politieke amateurs samenkwamen om het land mede te besturen, Boogman, *Rondom* 1848, 28. * **Deze voetnoot hoort bij de zin die begint met de woorden 'Het oude patriciaat'**.
- ⁵² Rogier, *In vrijheid herboren*, 101-102; Boogman, *Rondom* 1848, 133, 170-173. * **Deze voetnoot hoort thuis bij de zin die begint met de woorden 'Rogier spreekt'**
- ⁵³ Boogman, *Rondom* 1848, 35-36 en 123-124; J.A. Bornewasser, 'Mythical aspects of Dutch anti-catholicism in the nineteenth century', in: J.A. Bornewasser, *Kerkelijk verleden in een wereldlijke context. Historische opstellen, gebundeld en aangeboden aan de schrijver bij zijn aftreden als hoogleraar aan de Theologische Faculteit Tilburg* (Amsterdam 1989), 362-376.
- ⁵⁴ Zie hierover J.A.H.J.S. Bruins Slot, *Groen van Prinsterer en het herstel der roomskatholieke hiërarchie* (Amsterdam 1931). Vergelijk Bronkhorst, *Rondom* 1853, 48, waar het gaat om deze dubbelheid. Zie verder G.A.M. Beekelaar, 'Groen en de katholieken: een ambivalente houding', in: C. Bremmer/M.N.G. Kool, *Een staatsman ter navolging. Groen van Prinsterer herdacht (1876-1976)* (z.p. 1976), 160-165, en] J.A. Bornewasser, 'Groen en de roomsen', in: Bornewasser, *Kerkelijk verleden*, 357-361; J.W. Kirpestein, *Groen van Prinsterer als belijder van Kerk en Staat in de negentiende eeuw* (Leiden 1993), 104-117 en de bestrijding van zijn interpretatie door Van Zuthem in diens bijdrage aan het onderhavige nummer van het *Jaarboek*.
- ⁵⁵ J.A. Bornewasser, 'Mythical aspects', in: Bornewasser, *Kerkelijk verleden*, 362-376 en J.A. Bornewasser, 'De Nederlandse katholieken en hun negentiende eeuwse vaderland', in: Bornewasser, *Kerkelijk verleden*, 262-283.
- ⁵⁶ J. Bosmans, 'Het onbehaaglijke vaderland. De katholieke staatkunde en de Staat der Nederlanden in de negentiende en twintigste eeuw', *BMGN* 108 (1993), 417-430. Zie ook P. Raedts, 'Katholieken op zoek naar een Nederlandse identiteit', *BMGN* 107 (1992), 713-725.
- ⁵⁷ Bosmans, 'Het onbehaaglijke vaderland', *BMGN* 108 (1993), 429.
- ⁵⁸ P. Raedts, 'Katholieken op zoek naar een Nederlandse identiteit 1814-1898', *BMGN* 107 (1992), 713-725.
- ⁵⁹ Bronkhorst, *Rondom* 1853, 87-88, 102-104. Andere literatuur over het antipapisme bij het genoemde artikel van Van Zuthem.
- ⁶⁰ *Handelingen*, I, 306-308.
- ⁶¹ D. Koorders, *De Aprilbeweging. Eene historische studie* (Amsterdam 1854), 88-90. Ook als artikel in *De Gids* van 1854 verschenen.

-
- 62 Suttorp, *Van Hall*, 106 noot I, wijst op W.L.F.C. van Rappard en C.J. van Assen die daarop aandrongen.
- 63 Boogman, *Rondom* 1848, 135.
- 64 Suttorp, *Van Hall*, 111-112.
- 65 Suttorp, *Van Hall*, 108-111 kiest voor een koerswijziging, Boogman, *Rondom 1848*, 136, houdt het op strategie.
- 66 *Handelingen*, I, 316-317.
- 67 *Handelingen*, II, 1-4 (omwerp) en 4-11 (memorie van toelichting).
- 68 C.W. de Vries, *De ongekende Thorbecke* (Amsterdam z.j. = 1950), 180.
- 69 De Visser, *Kerk en Staat*, III, 378-379.
- 70 Het is een van de desiderata van het Thorbecke-onderzoek dat er meer duidelijkheid komt over de redenen van de totaal verstoorde verhouding tussen Van Hall en Thorbecke. (Mededeling G.J. Hooykaas).
- 71 Witlox, *Studiën*, 53-56. Zie ook de eigen aantekeningen van Van Hall, waaruit blijkt dat het plan voor de reis naar Rome bij hem geboren was. Gleichman, *Van Hall*, 179-180. Vgl. Blok, 'De April-beweging', *Onze Eeuw* 5 (1905), 510.
- 72 *Handelingen*, II, 11. Klaarblijkelijk ook in de vorige eeuw al een bijzonderheid.
- 73 *Handelingen*, III, 226, in een toespraak van Lightenvelt.
- 74 *Handelingen*, II, 11-51.
- 75 *Handelingen*, II, 33-51.
- 76 Schokking, *Historisch-juridische schets*, 196.
- 77 Alberts, *Geschiedenis*, II, 464, 490-494.
- 78 Schokking, *Historisch-juridische schets*, 190-191, wijst in het bijzonder op artikelen van P. Hofstede de Groot en J.P. de Keyser in *De Morgenster*. Hij rekent hen dus tot de 'eigenlijke antipapisten'.
- 79 Schokking, *Historisch-juridische schets*, 187-188, somt een aantal bezwaren van Groen op, die de 12de juli, dus toen de commissie van rapporteurs nog aan het werk was, in de *Nederlander* werden gepubliceerd.
- 80 *Handelingen*, II, 431-445.
- 81 Koorders, *De Aprilbeweging*, 122-123.
- 82 *Handeling*, II, 51-59; Schokking, *Historisch-juridische schets*, 193-209.
- 83 Peijnenburg, *Zwijzen*, 146-147.
- 84 G.W. Vreede, *Een twintigjarige strijd*, 144-146. Over deze opmerking vond ik verder geen sporen van discussie.
- 85 Nota van wijzigingen, *Handelingen*, II, 59-61.
- 86 Schokking, *Historisch-juridische schets*, 209.
- 87 Suttorp, *Van Hall*, 114, met verwijzing naar de *Herinneringen* van Van Hall en de correspondentie tussen Groen en Van Hall.
- 88 *NNBW*, I, 1381-1383.
- 89 *NNBW*, I, 1127-1129.
- 90 *NNBW*, III, 677-678.
- 91 *Handelingen*, II, 143-157.
- 92 *Handelingen*, II, 146.
- 93 *Handelingen*, II, 518-528.
- 94 *Handelingen*, II, 238-246.
- 95 *Handelingen*, II, 540-542.
- 96 *Handelingen*, II, 431-445.
- 97 Zo ook De Visser, *Kerk en Staat*, III, 391-392. Vgl. Schokking, *Historisch-Juridische schets*, 21, die opmerkt dat het de bedoeling van de toenmalige regering was de vrijheid van godsdienst zo ruim mogelijk te handhaven.
- 98 Overigens had Groen diezelfde dag eerder al gemeld dat hij nog niet wist of hij voor het wetsontwerp zou stemmen. Het grote punt namelijk, dat deze wet t.z.t. ook *tegen* de protestanten gebruikt zou kunnen worden, woog hem bijna even zwaar als zijn angst voor het Ultramontanisme.
- 99 *Handelingen*, II, 538 en 545-546.
- 100 *Handelingen*, II, 386-395.
- 101 *Handelingen*, II, 514-515.
- 102 Schokking, *Historisch-juridische schets*, 34.
- 103 *Handelingen*, II, 545.
- 104 *Handelingen*, III, 16-19.
- 105 *Handelingen*, III 28.
- 106 *Handelingen*, III, 33.
- 107 *Handelingen*, III, 60-61.
- 108 *Handelingen*, III, 79.
- 109 *Handelingen*, III, 65-66.
- 110 *Handelingen*, III, 77-78.
- 111 *Handelingen*, III, 85.
- 112 *Handelingen*, III, 138-142, aldaar 138.
- 113 *Handelingen*, III, 145.
- 114 ARA, *Inventarissen van de departementsarchieven betreffende de eredienssten*, inv. nt. 904. correspondentie d.d. 1 november 1853 aan de classis Zutphen en 16 november 1853 aan de commissaris des Konings in Gelderland en 6 oktober 1853 aan de commissaris des Konings in Friesland. Vgl. M.J. Aalders, 'De hervormde discussie over de toga', *Jaarboek voor liturgie-onderzoek* (1992), 205-232.
- 115 Zie de inleiding van dit artikel.
- 116 Suttorp, *Van Hall*, 117; Boogman, *Rondom* 1848, 170-173.